

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
УНІВЕРСИТЕТ МИТНОЇ СПРАВИ ТА ФІНАНСІВ

Факультет управління

Кафедра психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
за першим (бакалаврським) рівнем вищої освіти

**«ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНШИН У ПІДЛІТКІВ ТА
ДОРΟΣЛИХ»**

Спеціальність: 053 Психологія

Освітня програма: Психологія

ВИКОНАВ:

студент групи ПС22-1
Сінсевич Єгор Тарасович

КЕРІВНИК:

канд. психол. наук, доц.
доцент кафедри психології
Скляньська Ольга Вадимівна

РЕЦЕНЗЕНТ:

канд. психол. наук, доц., доцент кафедри
інноваційних технологій з педагогіки,
психології та соціальної роботи
Університету імені Альфреда Нобеля
Байєр Оксана Олександрівна

ДОПУЩЕНО ДО ЗАХИСТУ:

В.о. завідувача кафедри психології
Скляньська Ольга Вадимівна

м. Дніпро
2026

АНОТАЦІЯ

Сінсевич Є.Т. Особливості ставлення до меншин у підлітків та дорослих.

У роботі аналізується проблема ставлення до меншин у підлітків та дорослих. Розкрито поняття соціальних меншин, психологічну структуру ставлення до них, роль стереотипів, упереджень, дискримінації та толерантності. Проведено емпіричне дослідження рівня толерантності, комунікативної толерантності та ціннісних орієнтацій у двох вікових групах. Встановлено, що дорослі мають вищі показники толерантності, а цінність конформізму має обернений зв'язок із загальним рівнем толерантності.

Ключові слова: меншини, підлітки, дорослі, ставлення, толерантність, комунікативна толерантність, ціннісні орієнтації.

SUMMARY

Sinsevych Ye.T. Peculiarities of attitudes towards minorities among adolescents and adults.

The paper analyzes the problem of attitudes towards minorities among adolescents and adults. The concept of social minorities, the psychological structure of attitudes towards them, and the role of stereotypes, prejudice, discrimination and tolerance are examined. An empirical study of tolerance, communicative tolerance and value orientations in two age groups was conducted. The results showed that adults have higher indicators of tolerance, while the value of conformity has a negative relationship with the general level of tolerance.

Keywords: minorities, adolescents, adults, attitudes, tolerance, communicative tolerance, value orientations.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНШИН У СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ	7
1.1. Поняття соціальних меншин у психології.....	7
1.2. Психологічна структура ставлення до меншин.....	19
1.3. Уявлення про толерантність в психологічній науці.....	29
1.4. Вікові особливості та фактори формування ставлення до меншин.....	39
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНШИН У ПІДЛІТКІВ ТА ДОРΟΣЛИХ.....	52
2.1. Методики і процедура емпіричного дослідження.....	52
2.2. Аналіз отриманих результатів.....	56
Висновки до розділу 2.....	62
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69
ДОДАТКИ.....	79

ВСТУП

Проблема ставлення до соціальних меншин у сучасному суспільстві залишається однією з найбільш актуальних у соціальній психології. Вона пов'язана з процесами міжгрупової взаємодії, соціальної категоризації, формування стереотипів, упереджень, дискримінації та толерантності. Умови сучасного інформаційного середовища, соціальні зміни, посилення суспільної поляризації та активне обговорення питань ідентичності роблять проблему ставлення до меншин особливо помітною як у суспільному, так і в психологічному вимірі.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю глибшого розуміння психологічних механізмів формування ставлення до меншин у різних вікових групах. Соціальні установки формуються протягом усього життя, проте їхній зміст, стійкість і способи прояву змінюються залежно від віку. У підлітковому віці значний вплив мають групова належність, орієнтація на однолітків, процес формування ідентичності та підвищена чутливість до соціального схвалення. У дорослому віці більшої ваги набувають життєвий досвід, сформована система цінностей, соціальні ролі та стабільність переконань. У зв'язку з цим порівняння підлітків і дорослих дозволяє краще зрозуміти вікові особливості толерантності та ставлення до соціальної відмінності.

У науковій літературі поняття меншин розглядається через особливості соціального становища групи, рівень доступу до ресурсів, влади, суспільного визнання та характер взаємодії з більшістю. До соціальних меншин можуть належати етнічні, національні, релігійні, культурні, соціальні, гендерні та сексуальні спільноти. Їхній досвід часто пов'язаний із соціальною дистанцією, стигматизацією, дискримінацією та необхідністю адаптації до домінуючих соціальних норм.

Проблема ставлення до меншин досліджувалася у працях Г. Теджфела, Дж. Тернера, А. Бандури, Г. Олпорта, М. Шерифа, М. Веркуйтена, К. Йогісварана, Д. Абрамса, М. Хогга та інших дослідників.

У сучасних підходах толерантність розглядається як інтегративна характеристика особистості, що поєднує когнітивний, емоційний, поведінковий і ціннісний компоненти. Дослідження толерантності представлені у працях В. М. Павленко, М. Мельничук, К. В. Терещенко, С. П. Яланської, Н. Семенів, О. Демчини, І. Норенко, М. Веркуйтена та інших авторів.

Мета дослідження – теоретично проаналізувати та емпірично дослідити соціально-психологічні особливості ставлення до меншин у підлітків та дорослих.

Відповідно до мети дослідження визначено **такі завдання**:

1. здійснити теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми соціальних меншин, толерантності, стереотипів, упереджень та дискримінації;
2. розкрити основні соціально-психологічні механізми формування ставлення до меншин;
3. проаналізувати психологічну структуру ставлення до меншин;
4. охарактеризувати вікові особливості формування соціальних установок і толерантності;
5. провести емпіричне дослідження рівня толерантності, комунікативної толерантності та ціннісних орієнтацій у підлітків і дорослих;
6. здійснити порівняльний аналіз показників у групах підлітків та дорослих;
7. проаналізувати взаємозв'язок між загальним рівнем толерантності та цінністю конформізму.

Об'єкт дослідження – ставлення до меншин як соціально-психологічне явище.

Предмет дослідження – вікові особливості ставлення до меншин у підлітків та дорослих.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що між підлітками та дорослими існують відмінності у рівні толерантності, комунікативної толерантності та ціннісних орієнтаціях, а також у взаємозв'язку толерантності з цінністю конформізму. Підлітки мають вищий рівень толерантності, ніж дорослі.

Методи дослідження. У роботі використано теоретичні методи (аналіз, порівняння, узагальнення та систематизація наукових джерел) та емпіричні методи (психодіагностичне опитування). Застосовано експрес-опитувальник «Індекс толерантності», методику діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка та опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості. Для обробки результатів використано методи математичної статистики: описову статистику, t-критерій Стюдента та кореляційний аналіз за коефіцієнтом Пірсона.

Емпірична база дослідження. Дослідження було проведено серед учасників театральної студії «Флора». У дослідженні взяли участь 17 підлітків та 17 дорослих, що дозволило здійснити порівняльний аналіз показників у двох вікових групах. Опитування проводилося дистанційно за допомогою сервісу Google Forms. Участь у дослідженні була добровільною та анонімною.

Теоретико-методологічну основу дослідження становлять положення теорії соціальної ідентичності (Г. Теджфел, Дж. Тернер), теорії самокатегоризації (Дж. Тернер), теорії соціального навчання (А. Бандура), контактної гіпотези (Г. Олпорт), а також сучасні психологічні підходи до вивчення толерантності (М. Веркуйтен, К. Йогісваран, В. М. Павленко, М. М. Мельничук, К. В. Терещенко та ін.).

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у психологічній, освітній та просвітницькій діяльності, спрямованій на розвиток толерантності, зниження рівня упередженості та покращення міжгрупової взаємодії.

Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел та додатків. Основний зміст викладено на 68 сторінках, робота містить 5 таблиць, 1 рисунок та 7 додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНШИН У СОЦІАЛЬНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Поняття соціальних меншин у психології

Поняття «меншина» у науковому дискурсі має ширше значення, ніж це зафіксовано у словниковому визначенні. У Словнику української мови [24] меншина трактується як група осіб, що становить меншість у певному суспільстві. Таке визначення відображає кількісний аспект, проте не враховує соціальних і психологічних особливостей становища цих груп.

У психологічному словнику American Psychological Association [34] меншина описується як підгрупа населення, яка має менший вплив або доступ до влади порівняно з більшістю. При цьому підкреслюється, що мова йде не стільки про чисельність, скільки про нерівність у соціальному становищі та можливостях.

На нашу думку, поняття меншин не можна звести до одного визначення, оскільки вже на рівні різних підходів воно розкривається як багатовимірне явище. Словникове тлумачення відображає лише кількісний аспект, тоді як наукові підходи доповнюють його правовими, соціальними та психологічними характеристиками.

Меншини у сучасному науковому розумінні охоплюють різні типи соціальних груп, що відрізняються за характером своєї ідентичності та положенням у суспільстві. До них відносять національні, етнічні, культурні, соціальні, релігійні, а також гендерні та сексуальні спільноти, для яких визначальними виступають різні ознаки - від мови і традицій до особливостей самосприйняття та соціального досвіду.

Як зазначають О. Ю. Гусєв та Я. М. Котилко [7], поняття «національні меншини» у вітчизняному науковому і правовому дискурсі пов'язується з групами громадян, які не належать до титульної нації, але зберігають етнічну ідентичність і орієнтовані на підтримку власної культурної самобутності.

Дослідники звертають увагу на внутрішню згуртованість таких спільнот, яка проявляється через мову, традиції, звичаї та історичну пам'ять.

У їхньому аналізі підкреслюється, що національні меншини існують у постійній взаємодії з домінантною культурою. Це зумовлює поєднання процесів адаптації та інтеграції із збереженням власної ідентичності, що проявляється у прагненні бути включеними у суспільні процеси і водночас зберігати культурну відмінність.

Етнічні меншини, як зазначає Л. А. Ляпіна [14], визначаються наявністю спільної мови, культури, традицій і походження, які відрізняють їх від домінуючої частини населення. Дослідниця звертає увагу на те, що етнічні меншини відрізняються за ступенем інтегрованості у суспільство: частина з них демонструє високий рівень включеності, тоді як інші зберігають соціальну дистанцію. Така різниця пов'язана як із особливостями самих спільнот, так і з умовами соціального середовища, зокрема доступом до ресурсів, рівнем толерантності та наявністю дискримінаційних практик. Додатково Л. А. Ляпіна підкреслює, що важливою характеристикою етнічних меншин є не лише наявність спільних культурних ознак, а й особливості їхньої взаємодії з домінуючою групою, які визначаються рівнем прийняття, можливостями соціальної мобільності та умовами збереження ідентичності.

У роботі О. Ю. Гусєва та Я. М. Котилка [7] підкреслюється, що ці спільноти зберігають власну систему цінностей та ідентичності навіть за умов інтеграції у ширше суспільство. Поряд із цим у працях М. В. Лазаровича [12] та О. В. Батанова [2] звертається увага на необхідність створення умов для збереження культури, мови та участі таких груп у суспільному житті, що пов'язується з їхнім правовим становищем.

Соціальні меншини описуються через їхнє місце у структурі суспільства. За спостереженнями В. Л. Арбеніної [1], їхній статус пов'язаний із доступом до ресурсів, рівнем соціального визнання та можливістю брати участь у соціальних процесах, що визначає їхнє положення серед інших груп.

У цьому сенсі меншина виступає як група, яка має обмежені можливості впливу або стикається з певними соціальними бар'єрами.

Культурні меншини характеризуються збереженням власних традицій, норм і способу життя. У правових дослідженнях М. В. Лазаровича [12] та О. В. Батанова [2] підкреслюється, що держава має забезпечувати умови для збереження цієї ідентичності, що пов'язано з необхідністю підтримки культурного різноманіття.

Для гендерних та сексуальних меншин визначальними є особливості ідентичності. У дослідженні і Дж. М. В. Х'югто та співавторів [48] показано, що такі групи стикаються зі стигматизацією та дискримінацією, що впливає на їхній психологічний стан і поведінку. У доповіді National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine [54] також зазначається, що їхнє благополуччя пов'язане з умовами соціального середовища та рівнем підтримки. У роботах М. Ткалич та М. Гречаник [28] простежується зв'язок між належністю до таких груп і особливостями міжособистісних відносин та самосприйняття.

У науковій літературі поняття меншин розглядається в межах теоретико-правового підходу через їхній правовий статус і умови інтеграції у суспільство. Як зазначає М. В. Лазарович [12], формування системи прав національних меншин пов'язане з розвитком державності та врегулюванням міжетнічних відносин на нормативному рівні. У цьому підході меншини постають як групи, що потребують гарантій для збереження мови, культури та ідентичності, причому правове забезпечення включає як закріплення норм, так і створення умов для їх реалізації у повсякденному житті.

О. В. Батанов [2], аналізуючи права меншин в умовах глобалізації, звертає увагу на зміну підходів до їх розуміння у сучасному світі. Він зазначає, що глобалізаційні процеси поєднують інтеграційні та диференціаційні тенденції: з одного боку відбувається зближення культур, з іншого - посилюється потреба у збереженні культурної самобутності. У таких умовах правовий статус меншин ускладнюється, а саме поняття виходить за межі

лише етнічних чи національних груп і охоплює ширше коло спільнот, які можуть стикатися з обмеженням прав або нерівним доступом до ресурсів.

Правовий підхід доповнює психологічний, оскільки дозволяє пояснити, чому окремі групи опиняються у вразливому становищі. Наявність або відсутність правових гарантій пов'язана з рівнем соціального самопочуття, відчуттям включеності у суспільство та стабільністю ідентичності.

У межах соціологічного підходу поняття меншин розглядається через соціальний статус, який відображає їхнє місце у структурі суспільства. В. Л. Арбеніна [1] пов'язує його з рівнем освіти, економічним становищем, професійною зайнятістю та суспільним визнанням, що разом формує позицію групи у соціальній ієрархії. Статус не є сталим і змінюється під впливом соціально-економічних умов, державної політики та міжгрупових відносин, що також підкреслює М. В. Лазарович [12].

Його складові не завжди узгоджуються між собою, тому освітній рівень не гарантує економічного становища чи престижу. Це впливає на сприйняття групи і її власне самосприйняття. У межах теорії соціальної ідентичності оцінка свого місця серед інших груп пов'язана з поведінкою та рівнем включеності у соціальне життя [67; 11].

Обмеження доступу до освіти, праці та політичної участі, а також дія стереотипів підтримують нерівність. Як зазначає О. В. Батанов [2], у сучасних умовах ці процеси пов'язані з глобалізаційними змінами, що поєднують нові можливості з посиленням соціальної диференціації.

У дослідженні А. Маргулова та Т. Мороз [15] показано, що інтеграція єврейської громади у міське середовище залежала від поєднання економічних можливостей і державних обмежень. Законодавчі умови Російської імперії одночасно відкривали доступ до економічної діяльності й встановлювали обмеження, зокрема через «смугу осілості», що змушувало спільноту розвивати внутрішні механізми підтримки. Попри активну участь у торгівлі, ремісництві та підприємництві, повної соціальної рівності досягти не вдавалося через зовнішні бар'єри. Громада адаптувалася до міського

середовища, зберігаючи культурну ідентичність і формуючи практики взаємодопомоги. Водночас періоди дискримінації та насильства впливали на її соціальний досвід, поєднуючи адаптацію з відчуттям вразливості, що відображалось у подальших установках і моделях поведінки.

Психологічний підхід зосереджується на тому, як належність до меншини переживається у повсякденному житті та міжособистісних відносинах. У доповіді National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine [54] такі групи розглядаються через категорію благополуччя, що охоплює освіту, сім'ю, економічне становище, здоров'я та доступ до допомоги.

Становище меншини пов'язане з впливом соціального середовища на емоційний стан, самооцінку та відчуття безпеки. Психологічний стан формується під впливом індивідуальних рис, найближчого оточення та соціальних норм. Тобто, значення має те, як людина усвідомлює свою належність, інтерпретує реакції інших і будує поведінку у взаємодії з соціальним середовищем.

Критерії віднесення групи до меншини пов'язані насамперед із її становищем у системі соціальних відносин. У словниковому тлумаченні меншина визначається як частина населення, що є меншою за чисельністю, проте у наукових підходах цей показник не розглядається як вирішальний. У матеріалах American Psychological Association [34] підкреслюється, що визначальною ознакою є нижчий рівень соціального впливу та доступу до влади. Враховується також соціальний статус групи, який, за спостереженнями В. Л. Арбеніної [1], визначається можливостями участі у суспільному житті та доступом до ресурсів. Поряд із цим у дослідженнях

Дж. М. В. Х'югто та співавторів [48] показано, що характерною ознакою становища таких груп є наявність досвіду стигматизації та дискримінації, що впливає на їхню взаємодію з більшістю.

На нашу думку, у сукупності ці критерії дозволяють визначити меншину як групу, положення якої зумовлене передусім рівнем впливу та умовами соціальної взаємодії.

Для аналізу благополуччя меншин враховується вплив соціального середовища на психологічний стан. Негативний досвід, зокрема булінг, дискримінація або відсутність підтримки, пов'язаний із тривожністю, депресивними проявами та недовірою до соціальних інститутів [54].

Стигматизація закріплює цю нерівність, оскільки включає маркування, стереотипізацію та соціальне відторгнення, що формує хронічний стрес і впливає на психічне та фізичне здоров'я [48]. У вітчизняних дослідженнях також підкреслюється, що вона виникає у взаємодії більшості та меншини і супроводжується зростанням соціальної дистанції та ускладненням інтеграції [5].

Поняття стигматизації у сучасних дослідженнях розглядається як соціально-психологічний процес, у межах якого певні характеристики людини або групи набувають негативного значення і стають підставою для їхнього відторгнення. У роботі Дж. М. В. Х'югто та співавторів [48] стигма описується як процес, що включає маркування, стереотипізацію та соціальне віддалення, який проявляється на індивідуальному, міжособистісному та структурному рівнях і впливає на доступ до ресурсів та можливості реалізації.

У вітчизняних дослідженнях підкреслюється взаємодієвий характер цього явища. За визначенням В. Ю. Вінкова [5], стигматизація формується у процесі взаємодії більшості та меншини і супроводжується закріпленням негативних уявлень про групу, що призводить до соціальної дистанції та дискримінації. У практичному посібнику за редакцією Л. М. Коробки [20] вона також пов'язується з поширенням нетерпимості та обмеженням можливостей представників стигматизованих груп.

В рамках даного дослідження ми будемо визначати стигматизацію як процес соціального позначення і оцінювання, у результаті якого відмінності

між групами перетворюються на підставу для упередженого ставлення, соціального виключення та обмеження прав.

Стигматизація позначається як на умовах життя, так і на внутрішньому досвіді людини. Вона позначається на самооцінці, відкритості у прояві ідентичності, очікуваннях щодо реакції інших і способах інтерпретації соціальних ситуацій. У дослідженнях підкреслюється, що структурна стигма пов'язана з нерівністю у сферах, які визначають якість життя, зокрема соціально-економічному становищі, здоров'ї та безпеці [54]. Це дозволяє пояснити, як суспільні уявлення та інституційні практики переходять у переживання тривоги, напруження і соціального відсторонення.

З психологічної точки зору значення має індивідуальний рівень стигматизації. Вона впливає на уявлення людини про себе, очікування щодо реакцій оточення і поведінкові стратегії. В. Ю. Вінков [5] описує самостигматизацію як наслідок зовнішнього тиску, що проявляється у негативному ставленні до себе та посиленні ізоляції.

Психологічні наслідки стигматизації мають комплексний характер. У дослідженні Дж. М. В. Х'югто [48] показано, що стигма пов'язана з підвищеним рівнем стресу, що впливає на психічне і фізичне здоров'я, а також підвищує ризик тривожних і депресивних станів.

Стигматизація впливає і на міжгрупові відносини, посилюючи поділ між «своїми» і «чужими» та ускладнюючи інтеграцію. У практичному посібнику за редакцією Л. М. Коробки [20] вона пов'язується з поширенням нетерпимості і напруження у соціальному середовищі. В. Ю. Вінков [5] підкреслює роль громадських організацій, які сприяють подоланню самостигматизації, надають допомогу і впливають на суспільні установки. Практичні підходи також включають розвиток психологічних ресурсів і створення більш толерантного середовища [20].

Досвід стигматизації впливає на психологічний стан представників сексуальних меншин, ускладнює формування довірливих стосунків, підвищує рівень тривожності та пов'язаний із появою уникаючих або тривожних стилів

прив'язаності. З цього можна зробити висновок, що індивідуальні психологічні особливості значною мірою формуються під впливом соціального середовища [28].

У дослідженні Ю. Лампеки та К. Борща [13] серед молоді виявлено як толерантні, так і негативні оцінки, причому їх характер пов'язаний із соціальними нормами, релігійними переконаннями та попереднім досвідом взаємодії. На нашу думку, це свідчить про залежність установок від умов соціалізації та культурного контексту.

Сексуальні меншини є лише одним із прикладів. До подібних груп належать також етнічні, релігійні та культурні спільноти, які мають специфічне становище у суспільстві. Для них характерні обмеження доступу до ресурсів, соціальна дистанція та наявність упередженого ставлення, що визначає їхній досвід взаємодії з більшістю і впливає на можливості інтеграції.

Проблема ставлення до соціальних груп у психології розглядається через численні теоретичні підходи, які пояснюють механізми його формування та зміни. Увага дослідників зосереджується на тому, як виникають установки, як вони закріплюються у процесі соціалізації та яким чином пов'язані з міжгруповими відносинами. Ставлення до інших груп не формується ізольовано, воно залежить від соціального досвіду, умов середовища та належності до певних спільнот.

Теорія соціальної ідентичності, розроблена Г. Теджфелом, розглядає соціальну поведінку через призму належності людини до групи та значення цієї належності для самооцінки. У ранніх роботах Теджфела [65] акцент робиться на когнітивних аспектах упередження: людина спрощує соціальну реальність через категоризацію, об'єднуючи інших у групи та надаючи їм узагальнені характеристики. Це дозволяє швидко орієнтуватися у складному соціальному середовищі, але водночас створює основу для стереотипів.

Подальший розвиток теорії пов'язаний із аналізом міжгрупових відмінностей. У праці *Differentiation Between Social Groups* [37] Теджфел показує, що навіть мінімальні підстави для поділу людей на групи можуть

призводити до виникнення фаворитизму щодо «своїх». Цей ефект підтверджується експериментами, де учасники, поділені за випадковим принципом, все одно демонструють схильність підтримувати власну групу. Також автор підкреслює, що упередження не завжди пов'язані з реальними конфліктами чи інтересами, а можуть виникати вже на рівні самої категоризації.

У своїй праці *Human Groups And Social Categories* [66] Теджфел розширює цей підхід, розглядаючи соціальну ідентичність як частину «Я-концепції», яка формується через належність до соціальних груп і емоційну значущість цієї належності. Важливим стає не тільки факт належності, а також оцінка групи, оскільки вона впливає на самооцінку людини. Саме тому виникає прагнення підтримувати позитивний образ своєї групи.

У спільній роботі Теджфела і Тернера [67] ця логіка оформлюється у цілісну теорію міжгрупових відносин. Автори описують три ключові процеси: соціальну категоризацію, соціальну ідентифікацію та соціальне порівняння. Через порівняння з іншими групами люди прагнуть досягти позитивної соціальної ідентичності, що проявляється у більш сприятливому оцінюванні «своїх» і дистанціюванні від «чужих». М. Хогг і Д. Абрамс [32] акцентують увагу на тому, що самооцінка людини частково залежить від оцінки її групи, тому індивід зацікавлений у підтриманні її позитивного статусу. Це пояснює, чому навіть нейтральні або незначні відмінності між групами можуть набувати психологічної ваги й оцінюватися нерівнозначно.

На нашу думку, ця теорія пояснює механізми формування упередженого ставлення. Представники більшості можуть підтримувати позитивну оцінку власної групи через зниження оцінки інших, що проявляється у соціальній дистанції та стереотипізації. А представники меншин опиняються у ситуації, де їхня соціальна ідентичність формується під впливом зовнішніх оцінок і необхідності адаптації до домінуючих норм. Тобто, ставлення до меншин постає як результат міжгрупових процесів, пов'язаних із категоризацією,

ідентифікацією та соціальним порівнянням, що формуються у соціальному середовищі.

Теорія самокатегоризації, розроблена Дж. Тернером, є продовженням і уточненням теорії соціальної ідентичності, але з більшим акцентом на когнітивних механізмах сприйняття себе та інших. У роботі *Toward A Cognitive Redefinition Of The Social Group* [68] Тернер пропонує розглядати соціальну групу не як фіксовану структуру, а як результат процесу категоризації, у якому людина визначає себе як члена певної спільноти залежно від ситуації. Можна зробити висновок, що належність до групи не є постійною, а може змінюватися залежно від контексту взаємодії.

У праці *Rediscovering The Social Group: A Self-categorization Theory* [70] Тернер детально описує механізм самокатегоризації, який полягає у тому, що людина сприймає себе або як унікальну особистість, або як представника групи. Коли активується груповий рівень, відбувається так звана деперсоналізація: людина починає орієнтуватися не на індивідуальні риси, а на норми та характеристики своєї групи. Це не означає втрату індивідуальності, а вказує саме на зміну рівня самосприйняття.

Дослідження Тернера, Брауна та Теджфела [69] показують, що самокатегоризація тісно пов'язана з процесом соціального порівняння, який визначає внутрішньогруповий фаворитизм. У цьому дослідженні автори показують, що цей внутрішньогруповий фаворитизм може виникати навіть тоді, коли між групами немає реального конфлікту або об'єктивної конкуренції. Негативне оцінювання «інших» не завжди потребує прямої загрози з їхнього боку. Достатнім може бути сам факт поділу на групи, після якого людина починає порівнювати «своїх» і «чужих» у спосіб, вигідний для власної соціальної ідентичності. Люди оцінюють свою групу через співставлення з іншими, і саме це впливає на формування установок і поведінки.

У подальших роботах підкреслюється, що самокатегоризація впливає на структуру «Я-концепції» і визначає, які аспекти ідентичності стають

актуальними у конкретній ситуації [71]. Це означає, що поведінка людини може змінюватися залежно від того, чи сприймає вона себе як індивіда, чи як члена групи.

Теорія пояснює, як формується групова поведінка і ставлення до інших. У ситуаціях, де підкреслюється групова відмінність, посилюється орієнтація на «своїх» і зростає дистанція щодо «чужих». Це може проявлятися у стереотипізації, узагальненні характеристик і зміні стилю взаємодії. Водночас для представників меншин самокатегоризація може посилювати відчуття належності до своєї групи або, навпаки, стимулювати адаптацію до домінуючих норм залежно від соціального контексту.

Теорія соціального навчання, розроблена Альбертом Бандурою [36], пояснює формування поведінки через спостереження за іншими та наслідування їхніх дій. У своїх працях він підкреслює, що людина засвоює моделі поведінки не тільки через власний досвід, а й через спостереження за значущими іншими - батьками, однолітками, медіа. На думку автора, ставлення до соціальних груп формується у процесі соціалізації і значною мірою залежить від того, які зразки взаємодії є домінуючими у середовищі.

Ключовим механізмом виступає моделювання, коли індивід відтворює спостережувану поведінку. Важливе значення мають її наслідки: схвалення сприяє закріпленню дій, тоді як покарання знижує ймовірність їх повторення. Таким чином поступово формується система соціальних норм і установок. У межах цього процесу засвоюються і стереотипи: діти та підлітки можуть переймати оцінки дорослих навіть без власного досвіду взаємодії з представниками меншин. Подібний вплив соціального середовища на формування ставлення до різних груп підкреслюється і в сучасних дослідженнях [54].

А. Бандура [36] також вводить поняття самоефективності, яке відображає віру людини у власну здатність діяти і досягати результату. У міжгруповій взаємодії це пов'язано з тим, наскільки людина впевнено

почувається у контакті з представниками інших груп, що може або сприяти відкритості, або посилювати уникання.

Теорія соціального навчання пояснює і можливість зміни установок. Нові моделі поведінки, зокрема толерантне ставлення, можуть формуватися через позитивні приклади, міжгрупову взаємодію та освітні впливи. У практичних підходах до роботи з меншинами також підкреслюється роль соціального середовища і підтримки у зниженні рівня стигматизації та зміні соціальних установок [20].

Контактна гіпотеза, сформульована Г. Олпортом, пояснює, за яких умов взаємодія між представниками різних соціальних груп може знижувати рівень упередженості. У праці *The Nature of Prejudice* [33] він зазначає, що сам по собі контакт не гарантує позитивного ефекту, однак за наявності певних умов - рівності статусу учасників, спільної мети, кооперації та підтримки з боку соціальних інститутів, він сприяє перегляду стереотипів і формуванню більш адекватного сприйняття іншої групи.

Спостереження за позитивною взаємодією між групами може змінювати установки і зменшувати упередження, особливо якщо така взаємодія отримує соціальне схвалення [36]. Аналогічні висновки простежуються у дослідженнях медіа і соціалізації, де підкреслюється, що уявлення про меншини формуються через досвід взаємодії та інформаційне середовище [40; 52].

У прикладних дослідженнях також підтверджується значення контакту. У роботі Ю. Лампеки та К. Борща [13] показано, що ставлення молоді до сексуальних меншин пов'язане з попереднім досвідом взаємодії: наявність контакту частіше супроводжується більш толерантними оцінками. У практичних підходах до підтримки меншин підкреслюється, що створення безпечного простору для взаємодії та співпраці сприяє зниженню стигматизації і формуванню більш позитивного ставлення [20].

На нашу думку, розглянуті теоретичні підходи дозволяють побачити, що ставлення до соціальних груп формується як результат поєднання кількох рівнів впливу. Теорія соціальної ідентичності показує, що ключову роль

відіграє належність до групи та прагнення підтримувати її позитивний образ, що може призводити до упередженого оцінювання «інших» [67; 11]. Теорія самокатегоризації уточнює цей процес, демонструючи, що сприйняття себе як члена групи залежить від ситуації і визначає характер поведінки у міжгруповій взаємодії [68; 70].

Ми вважаємо, що важливим є також вплив соціального середовища, який пояснюється у межах теорії соціального навчання. Ставлення до соціальних груп засвоюється через спостереження, наслідування і соціалізацію, що робить його залежним від досвіду взаємодії та домінуючих норм у суспільстві [36]. У цьому контексті контактна гіпотеза показує, що ці установки можуть змінюватися за умови безпосередньої взаємодії між групами, особливо якщо вона відбувається у сприятливих умовах [33].

1.2. Психологічна структура ставлення до меншин

Через стереотипи відбувається первинне сприйняття інших людей, тож вони лежать в основі ставлення до будь-яких соціальних груп. Вони впливають на те, як людина інтерпретує соціальну інформацію, які характеристики приписує представникам певних груп і на що звертає увагу у процесі взаємодії з ними.

Стереотипи є результатом пізнавальної діяльності людини у соціальному середовищі. Вони виникають у процесі категоризації і пов'язані з прагненням впорядкувати соціальну реальність. Водночас стереотипи пов'язані з міжгруповими відносинами і впливають на оцінку інших груп, створюючи основу для подальших соціальних установок.

Поняття стереотипів у соціальній психології розглядається як результат когнітивних процесів, що забезпечують впорядкування соціальної інформації. У роботах Г. Теджфела [65] підкреслюється, що людина прагне спростити складне соціальне середовище через категоризацію, тобто об'єднання людей у

групи за певними ознаками. У межах цього процесу формуються узагальнені уявлення про представників груп, які й виступають основою стереотипів.

Подальший розвиток цього підходу пов'язаний із дослідженнями П. Оукс, яка розглядає стереотипізацію як невід'ємну частину процесу соціальної категоризації. Вона зазначає, що стереотипи виникають не як випадкові спотворення, а як закономірний результат когнітивної діяльності, спрямованої на впорядкування інформації [56]. У цьому контексті вони виконують функцію спрощення соціальної реальності, дозволяючи швидко орієнтуватися у взаємодії з іншими людьми. У колективній роботі П. Оукс, С. Хеслам та Дж. Тернер [57] стереотипи розглядаються як відображення соціальної реальності, що формується у процесі взаємодії, а не як суто індивідуальні уявлення.

Разом із цим у працях Оукс [55] підкреслюється, що категоризація супроводжується акцентуванням відмінностей між групами та зменшенням відмінностей усередині групи. Категоризація не є пасивним відображенням реальності, а включає активний процес виділення тих ознак, які у певній ситуації здаються людині найбільш значущими. Тобто стереотипи формуються через сам механізм соціального пізнання, у якому одні характеристики посилюються, а інші залишаються поза увагою. Ці уявлення можуть зберігатися навіть тоді, коли людина має певний досвід взаємодії з представниками групи, що призводить до формування більш чітких, але спрощених соціальних образів.

У межах теорії соціальної ідентичності М. Хогг і Д. Абрамс [46] пов'язують стереотипи з процесами міжгрупової взаємодії. Вони підкреслюють, що стереотипізація є частиною формування соціальної ідентичності, оскільки через узагальнені уявлення про «своїх» і «чужих» людина визначає своє місце у соціальному середовищі. У подальших роботах ці автори також звертають увагу на мотиваційний аспект, зазначаючи, що стереотипи можуть підтримувати позитивну самооцінку через більш сприятливе оцінювання власної групи [47].

Г. Теджфел [66] у своїй праці також підкреслює, що стереотипи мають когнітивний та соціальний характер, оскільки вони пов'язані з оцінкою груп і впливають на міжгрупові відносини. Вони виступають частиною соціальної ідентичності і можуть закріплювати уявлення про статус і відмінності між групами.

Стереотипи можна визначити як когнітивні утворення, що виникають у процесі соціальної категоризації та виконують функцію впорядкування соціальної інформації. Водночас вони пов'язані з процесами соціальної ідентифікації і можуть впливати на оцінку інших груп, формуючи основу для подальших соціальних установок і міжгрупової взаємодії [47; 56; 65].

У наукових працях П. Оукс, С. Хеслама та Дж. Тернера, М. Хогга і Д. Абрамса [47; 56; 65] виділяється кілька основних функцій стереотипів: когнітивна, орієнтаційна, ідентифікаційна, оцінна та захисна. У їхніх дослідженнях стереотипи розглядаються у зв'язку з процесами соціальної категоризації та ідентифікації, що дозволяє пояснити їх роль як у впорядкуванні соціальної інформації, так і у підтриманні міжгрупових відмінностей.

Як показує Г. Теджфел [65], людина не може однаково детально опрацьовувати всю соціальну інформацію, тому вдається до категоризації, яка спрощує сприйняття соціального світу. У процесі категоризації стереотипи дають змогу швидко орієнтуватися в соціальному середовищі, упорядковувати враження про інших і формувати відносно цілісний образ групи без необхідності аналізувати кожного її представника окремо.

У працях П. Оукс [56] ця функція розкривається через механізм соціальної категоризації. Дослідниця підкреслює, що стереотипи допомагають людині виділяти значущі відмінності між групами й водночас згладжувати відмінності всередині групи. Унаслідок цього соціальна реальність сприймається більш впорядковано, але менш диференційовано. У подальшій роботі П. Оукс [57] зазначає, що категоризація не просто структурує досвід, а задає рамку, в межах якої інтерпретуються соціальні події й поведінка інших

людей. Отже, стереотип виконує орієнтаційну функцію, оскільки спрямовує увагу на ті риси, які вважаються типовими для певної групи.

Ще одна функція стереотипів пов'язана з підтриманням міжгрупових відмінностей. У праці *Stereotyping and Social Reality* П. Оукс, С. Хеслам і Дж. Тернер [57] показують, що стереотипи допомагають закріплювати у свідомості межу між «своїми» і «чужими», роблячи цю межу психологічно відчутною. Через це вони підтримують уявлення про окремішність соціальних груп і сприяють стабілізації міжгрупової структури. У розумінні авторів, стереотипи працюють як засіб упорядкування самих соціальних відносин.

У межах теорії соціальної ідентичності М. Хогг і Д. Абрамс [46] розглядають стереотипи як інструмент, через який людина визначає власну групову належність. Вони допомагають вибудувати уявлення про «свою» групу, її особливості та відмінності від інших. Завдяки цьому стереотипи виконують ідентифікаційну функцію: вони сприяють тому, що індивід відчуває себе частиною певної спільноти. Для людини це має значення не лише у плані сприйняття інших, а й у плані розуміння себе у соціальному середовищі.

У наступній праці М. Хогг і Д. Абрамс [47] звертають увагу на мотиваційний бік стереотипізації. Стереотипи можуть підтримувати позитивний образ власної групи, а разом із цим і позитивну самооцінку її представників. Через більш схвальне сприйняття «своїх» людина отримує підтвердження цінності власної належності. Тому стереотипи виконують ще й захисну функцію, оскільки сприяють збереженню психологічного комфорту і стабільності соціальної ідентичності.

Г. Теджфел [66] також підкреслює, що стереотипи тісно пов'язані з оцінюванням соціальних груп і з розміщенням їх у певній символічній ієрархії. У цьому випадку вони виконують оцінну функцію, бо не просто описують групу, а надають їй певного соціального значення. Через це стереотипи стають механізмом, який впливає на престиж групи, характер ставлення до неї та

очікування щодо її представників. Саме тут виникає зв'язок між стереотипами, упередженнями та подальшою дискримінаційною поведінкою.

Формування упереджень у соціальній психології пов'язується з процесами міжгрупової взаємодії, соціалізації та обробки соціальної інформації. У межах підходу Г. Теджфела підкреслюється, що вже сам факт поділу людей на групи створює передумови для виникнення упереджених оцінок. У праці *Differentiation Between Social Groups* [37] показано, що навіть мінімальні відмінності між групами можуть призводити до їх протиставлення і більш сприятливого оцінювання «своїх». У подальшій роботі разом із Дж. Тернером [67] цей процес пояснюється через механізм соціального порівняння, коли позитивна оцінка власної групи підтримується через дистанціювання від інших.

Ці положення розвиваються у дослідженнях М. Хогга і Д. Абрамса [32], які підкреслюють, що упередження формуються як частина процесу соціальної ідентифікації. Людина орієнтується на норми своєї групи і через них оцінює представників інших груп, що сприяє закріпленню стійких установок. У подальших дослідженнях Дж. М. Дак [39] також показано, що групова належність впливає на сприйняття соціальної інформації і визначає характер інтерпретації поведінки інших.

А. Бандура [36] зазначає, що люди засвоюють установки через спостереження за поведінкою інших і наслідування моделей, які отримують схвалення у соціальному середовищі. У процесі формування установок значну роль відіграють сім'я, найближче оточення та медіа, які задають зразки оцінювання соціальних груп.

Окремий напрям досліджень пов'язаний із впливом медіа на формування упереджень. У роботах Б. Грінберга та С. Аتكіна [40] показано, що масова комунікація може закріплювати певні образи соціальних груп, впливаючи на сприйняття аудиторії. Подальші дослідження Б. Грінберга [41] підтверджують, що повторювані медіаобрази здатні формувати стійкі уявлення і впливати на оцінки навіть за відсутності особистого досвіду

взаємодії. Аналогічні висновки робить Д. Мastro, підкреслюючи роль медіа у формуванні соціальних установок і стереотипів [52].

Як показують роботи С. Кноблх та співавторів [50], спосіб подання інформації і емоційний фон можуть впливати на формування оцінок і посилювати або зменшувати упередженість. Це свідчить про те, що упередження формуються як під впливом змісту інформації, так й через особливості її сприйняття. Вплив інформації посилюється тоді, коли вона викликає емоційне залучення та співвідноситься з уже наявними уявленнями людини про соціальні ролі. У такому випадку повідомлення включається у процес самосоціалізації, коли індивід поступово засвоює уявлення про те, які характеристики вважаються типовими або прийнятними для певних груп. Тому стереотипи й упередження можуть закріплюватися через повторювані образи, навіть якщо вони подаються непрямо.

Ми робимо висновок, що формування упереджень є результатом поєднання кількох процесів: соціальної категоризації і порівняння, групової ідентифікації, соціального навчання та впливу інформаційного середовища. Усі ці чинники взаємодіють між собою і визначають характер ставлення до соціальних груп.

Після формування упереджень наступним рівнем у структурі ставлення виступає їхня поведінкова реалізація, яка проявляється у формі дискримінації. Якщо упередження відображають оцінки та установки щодо інших груп, то дискримінація пов'язана з конкретними діями і способами взаємодії, у яких ці установки знаходять практичне вираження.

У соціально-психологічному розумінні дискримінація визначається як система дій або практик, що призводять до обмеження прав, можливостей або ресурсів представників певної групи на основі їхньої належності. У класичній праці Г. Олпорта [33] дискримінація описується як продовження упередження на поведінковому рівні, що може проявлятися у формах уникання, негативного ставлення, обмеження доступу до можливостей або відкритої агресії.

У сучасних дослідженнях підкреслюється, що дискримінація охоплює як індивідуальні дії, що виникають у безпосередній взаємодії між людьми, так і більш стійкі соціальні практики, закріплені у нормах і структурах суспільства [48]. Тобто, ми можемо розглядати дискримінацію, як соціально-психологічне явище, що поєднує індивідуальні установки, групові процеси та вплив соціального середовища.

У межах соціально-психологічного аналізу виділяють форми дискримінації залежно від способу її прояву та рівня взаємодії. Вона може мати пряму форму, коли обмеження або негативне ставлення виражаються відкрито у поведінці, а також непряму, коли дискримінаційні практики проявляються опосередковано, наприклад через соціальну дистанцію або ігнорування. Окремо розглядають міжособистісну дискримінацію, що виникає у безпосередній взаємодії між людьми, і структурну, яка закріплюється у соціальних нормах та інституціях. У сучасних дослідженнях також підкреслюється роль комунікативних форм дискримінації, що проявляються у мові, оцінках та способах представлення інших груп, а також групових механізмів, які можуть посилювати або відтворювати такі прояви у процесі взаємодії [63; 59; 48].

У роботах С. Кізлера [49] та співавторів показано, що у певних умовах, зокрема в анонімному середовищі, знижується контроль за поведінкою, що може сприяти більш різким і упередженим висловлюванням. Це свідчить про те, що дискримінація може посилюватися у ситуаціях, де зменшується соціальна відповідальність і особистісна ідентифікація. Дослідники розглядають комп'ютерно опосередковану комунікацію як середовище, у якому змінюється характер соціального впливу: людина менше спирається на безпосередні невербальні сигнали, швидше реагує на групову позицію і може слабше контролювати форму висловлювань.

Подальші дослідження Р. Спірса та М. Лі [63; 64] розкривають роль групових процесів у виникненні дискримінаційної поведінки. Вони показують, що навіть у комп'ютерно опосередкованій взаємодії люди схильні

діяти відповідно до групових норм, що може призводити до посилення упереджених оцінок і дискримінаційних проявів. У таких умовах індивід орієнтується не стільки на власні переконання, скільки на позицію групи, що сприяє узагальненню і жорсткішому поділу на «своїх» і «чужих». Групова поляризація може посилювати початкові позиції учасників взаємодії, особливо тоді, коли людина відчуває себе частиною певної групи. У такій ситуації індивідуальні оцінки стають більш жорсткими, оскільки вони підтримуються груповою нормою.

Схожі процеси описують С. Райхер, Р. Спірс і Т. Постмес [59], які пов'язують дискримінацію з явищем деіндивідуації. Вони підкреслюють, що в групових ситуаціях поведінка людини визначається не втратою контролю, а зміною рівня ідентичності: індивід починає діяти як представник групи, орієнтуючись на її норми. Якщо ці норми містять упередження, вони можуть реалізовуватися у формі дискримінаційних дій.

У сучасних підходах дискримінація розглядається також як частина ширшого процесу стигматизації. У дослідженні Дж. М. В. Х'югто показано, що вона може проявлятися на різних рівнях - індивідуальному, міжособистісному та структурному [48]. Це означає, що дискримінація не обмежується окремими актами поведінки, а може бути закріплена у соціальних нормах, інституціях і системі розподілу ресурсів.

Ми робимо висновок, що види дискримінації охоплюють спектр проявів від непрямих форм, пов'язаних із комунікацією та соціальною дистанцією, до відкритих дій, що обмежують можливості інших груп. Дискримінацію доцільно розглядати залежно від способу її прояву та рівня соціальної взаємодії. Вона може бути прямою, коли обмеження або негативне ставлення виражаються відкрито, і непрямую, коли практики дискримінації проявляються опосередковано, наприклад через соціальну дистанцію або ігнорування. Також варто розрізняти міжособистісну дискримінацію, що виникає у безпосередній взаємодії, і структурну, яка закріплюється у соціальних нормах та інституціях. Окрему увагу слід приділити

комунікативним формам, які проявляються у мові та оцінках, а також груповим механізмам, що можуть підсилювати такі прояви у процесі взаємодії [63; 59; 48].

Розгляд видів дискримінації показує, що вона не обмежується окремими актами поведінки, а може набувати стійкого характеру і відтворюватися у соціальному середовищі. Тут йдеться вже про більш глибокий рівень - механізми, які забезпечують збереження соціальної нерівності та закріплення відмінностей між групами.

У соціальній психології ці механізми пов'язують із процесами групової ідентифікації та самокатегоризації. Дж. Тернер [70] підкреслює, що сприйняття себе як члена групи впливає на поведінку і орієнтацію на групові норми. У подальших дослідженнях зазначається, що «Я-концепція» включає соціальну складову, яка визначає, як людина оцінює себе і інших у системі міжгрупових відносин [71]. Це означає, що уявлення про статус своєї та інших груп закріплюються на рівні самосприйняття і впливають на відтворення соціальних відмінностей.

У роботах Дж. Харвуда [42; 43] показано, що медіа та міжгрупова комунікація впливають на формування уявлень про соціальні групи і можуть як зменшувати, так і посилювати соціальну дистанцію. У своїх подальших дослідженнях автор підтверджує, що характер представлення груп у комунікації визначає ставлення до них і може закріплювати нерівність на символічному рівні [44; 60]. Соціальна нерівність підтримується через прямі обмеження, а також через повторювані образи та інтерпретації.

У дослідженнях Дж. Дурі та С. Райхера [38] показано, що поведінка людей у групі визначається спільними нормами і цілями, які можуть підтримувати існуючий порядок або, навпаки, змінювати його. Це відбувається, оскільки у процесі спільної активності виникає нове відчуття соціальної ідентичності. Група може або приймати наявний порядок як природний, або починати усвідомлювати власне становище як несправедливе. Аналогічно, Т. Мортон і Дж. Дак зазначають, що соціальні установки

формуються і закріплюються у процесі групової взаємодії, де важливу роль відіграє узгодження позицій і підтримка групової точки зору [53].

Окрім психологічних чинників, соціальна нерівність пов'язана із соціально-економічними та правовими умовами. В. Л. Арбеніна [1] підкреслює, що соціальний статус групи визначається доступом до ресурсів, рівнем визнання і можливістю участі у суспільному житті. У свою чергу, О. В. Батанов [2] звертає увагу на те, що правові механізми можуть як зменшувати, так і відтворювати нерівність залежно від умов їх реалізації. Тобто соціальна нерівність підтримується не лише на рівні міжособистісних відносин, а й у ширшому інституційному контексті.

На нашу думку, механізми підтримки соціальної нерівності формуються на перетині індивідуальних, групових і соціально-структурних процесів. Вони пов'язані з тим, як людина сприймає себе як члена групи, як інтерпретує інших і як орієнтується на групові норми у поведінці. Це означає, що нерівність закріплюється не лише через зовнішні обмеження, а й через внутрішні уявлення та звичні способи взаємодії.

Ми вважаємо, що важливу роль у цьому відіграють комунікація і соціальне середовище, які задають зразки сприйняття і відтворюють певні образи соціальних груп. Через повторювані повідомлення, норми і очікування закріплюються уявлення про відмінності між групами, що впливає на ставлення і поведінку. У поєднанні з груповими процесами це створює умови, за яких навіть без прямого примусу відтворюються стійкі моделі соціальної нерівності.

Саме взаємодія цих чинників пояснює, чому соціальна нерівність зберігається у часі і проявляється у різних формах. Вона підтримується як на рівні повсякденної взаємодії, так і на рівні ширших соціальних структур, що робить її складним і багаторівневим явищем.

1.3. Уявлення про толерантність в психологічній науці

Поняття толерантності у сучасній психології розглядається значно ширше, ніж проста терпимість до інших людей або поглядів. Його пов'язують із прийняттям соціальної, культурної, етнічної чи світоглядної відмінності, здатністю підтримувати взаємодію без агресивного заперечення іншої позиції та готовністю визнавати право іншої людини на власну ідентичність. Тому проблема толерантності пов'язана з проблемою ставлення до меншин, оскільки меншини найчастіше сприймаються через ознаку відмінності від домінуючої соціальної групи.

У Декларації принципів толерантності ЮНЕСКО толерантність визначається через повагу, прийняття та правильне розуміння різноманіття культур, способів самовираження і форм людської індивідуальності [72]. У документі окремо підкреслюється, що толерантність не означає байдужість, поступливість або відмову від власних переконань. Йдеться про визнання того, що інші люди можуть мати інший спосіб життя, інші цінності чи погляди, але при цьому залишаються рівноправними учасниками суспільства.

О. Канюк та І. Іваничко [9] зазначають, що поняття толерантності використовується у філософії, соціології, педагогіці та психології, тому його зміст не є повністю однорідним. У психологічному підході толерантність пов'язують зі здатністю людини зберігати стійкість у незвичних, суперечливих або емоційно напружених ситуаціях. Авторки звертають увагу на те, що у загальній психології це поняття може описувати зниження чутливості до несприятливого впливу, що проявляється у витримці, самовладанні та збереженні адаптивних можливостей.

К. В. Терещенко [26] розглядає толерантність як міждисциплінарне явище, яке має соціальний, особистісний і ціннісний характер. Дослідниця зазначає, що у психології толерантність може аналізуватися як особистісна риса, установка, форма взаємодії, соціальна цінність або спосіб реагування на відмінність. Це дозволяє розглядати її не тільки як зовнішню поведінку, а як

внутрішню готовність людини сприймати інший досвід без різкого заперечення.

У психологічному розумінні толерантність пов'язана з позитивними установками, соціальною гнучкістю, емпатійністю та здатністю до конструктивної взаємодії. К. В. Терещенко [26] підкреслює, що толерантність має особистісний характер і включає психологічну стійкість, здатність до поваги, взаємодії та прийняття відмінностей. У дослідженні ставлення до меншин це дає змогу розглядати толерантність як одну з характеристик того, як людина сприймає соціальну відмінність і реагує на неї у взаємодії.

У сучасних дослідженнях немає одного універсального визначення толерантності. Різні автори акцентують увагу на окремих її аспектах: емоційній стійкості, відкритості до іншого досвіду, повазі до людини, здатності до діалогу або готовності співіснувати з людьми, чий погляд не збігається з власними. На нашу думку, толерантність доцільно розглядати як складне соціально-психологічне явище, що поєднує повагу до іншої людини, готовність до взаємодії, прийняття соціальної відмінності та здатність утримуватися від агресивного відторгнення у ситуації розбіжностей.

Толерантність у психології доцільно розглядати як складне системне утворення, що охоплює різні сторони особистості. В. М. Павленко та М. М. Мельничук [18] визначають толерантність як складний, багатоаспектний і багатокомпонентний феномен, який має кілька ліній прояву й розвитку. Автори обґрунтовують системний підхід до її вивчення, оскільки толерантність пов'язана з цінностями людини, її емоційною стійкістю, особливостями мислення та здатністю до взаємодії з іншими. У межах системного підходу В. М. Павленко та М. М. Мельничук пропонують розглядати толерантність на трьох рівнях. На соціальному психологічному рівні вона проявляється як прийняття, на індивідуальному психологічному рівні як поблажливість, а на психофізіологічному рівні як витривалість. Така модель дозволяє пояснити, чому толерантність не можна оцінювати лише через загальне ставлення до інших людей. Вона включає і ціннісні орієнтації,

і здатність до емпатії, і нервово психічну стійкість, і готовність до конструктивної поведінки у ситуації соціальної відмінності.

К. В. Терещенко [26] також підкреслює складну будову цього явища. Дослідниця визначає толерантність як інтегральну характеристику та активну позицію особистості, що проявляється у шанобливому ставленні до інших людей і до себе. У її роботі толерантність розглядається як установка, соціальна цінність, психологічна стійкість, здатність, толерантна свідомість і особистісна якість, що дає підстави розуміти її як поєднання внутрішньої позиції людини та її реальної поведінки у взаємодії з іншими.

С. П. Яланська [31] розглядає розвиток толерантності особистості в освітньому середовищі та виділяє когнітивний, емоційний і поведінковий компоненти. Когнітивний компонент пов'язаний з усвідомленням різноманіття поглядів, життєвих принципів і цінностей інших людей. Емоційний компонент виявляється в емпатії, терпимому ставленні та здатності не переходити до ворожості. Поведінковий компонент проявляється у готовності до діалогу, допомоги, співпраці та доброзичливої взаємодії з людьми, які відрізняються від суб'єкта.

У гуманістичному підході толерантність пов'язується з прийняттям іншої людини, емпатійним розумінням, повагою до її суб'єктивного досвіду та готовністю бачити в ній самостійну особистість. К. Роджерс [61] у межах клієнт-центрованого підходу розглядав безумовне позитивне ставлення, емпатію та конгруентність як умови психологічної допомоги й особистісного розвитку. Прийняття іншого не означає повне схвалення його поглядів або поведінки. Йдеться про здатність ставитися до людини з повагою, не знецінюючи її досвід і не намагаючись підпорядкувати її власним уявленням.

У гуманістичній психології людина розглядається як суб'єкт власного життя, який має право на самовираження, розвиток і пошук власного способу існування. Тому толерантність можна пов'язати з відкритістю до іншого досвіду. Людина, здатна до емпатії, краще розуміє, що поведінка, цінності або погляди іншого мають власні причини і не завжди можуть оцінюватися лише

з позиції зовнішнього спостерігача. Це помітно у контексті ставлення до меншин, оскільки їхній досвід часто залишається неповністю зрозумілим для представників більшості.

І. Норенко [17] розглядає мультикультурну і соціальну толерантність як необхідну якість психолога, оскільки його професійна діяльність пов'язана з людьми, які мають різний досвід, цінності, культурну належність і соціальне становище. Авторка підкреслює, що інтолерантність у професійній взаємодії може проявлятися через нетерпіння у слуханні, перебивання, нав'язування власного бачення, осуд або поспішні поради. Такі прояви порушують саму логіку психологічної допомоги, бо замість розуміння людини фахівець починає оцінювати її з позиції власних норм.

Водночас І. Норенко звертає увагу на те, що зовнішньо спокійна поведінка не завжди є справжньою толерантністю. Людина може демонструвати поступливість, уникати конфліктів і виглядати соціально прийнятною, але це може бути пов'язано не з усвідомленим прийняттям іншого, а з низькою самооцінкою або захисним уникненням. Близькою до зрілої толерантності є асертивна позиція, коли людина поважає власні цінності й одночасно визнає право іншого на власну позицію. У такому випадку толерантність не руйнує особистісні межі, а допомагає будувати контакт без приниження і тиску.

У сучасній соціальній психології толерантність дедалі частіше розглядається як особливий спосіб реагування на те, з чим людина або група не погоджується. М. Веркуйтен і К. Йогісваран [74] підкреслюють, що міжгрупова толерантність виникає саме в умовах культурного, релігійного або ціннісного різноманіття, коли люди стикаються з переконаннями, практиками чи способами життя, які можуть викликати незгоду. Тому толерантність не слід ототожнювати з байдужістю або симпатією. Вона передбачає ситуацію, у якій відмінність помічається, може не схвалюватися, але все одно визнається як така, що має право на існування.

М. Веркуйтен [73] також розглядає толерантність як соціально психологічний механізм співжиття у різноманітному суспільстві. Якщо прийняття часто пов'язане з позитивним ставленням до іншої групи, то толерантність може існувати і за наявності внутрішньої незгоди. Представники більшості не завжди повністю поділяють цінності або практики тих же меншини, однак толерантна позиція означає, що ця незгода не переходить у дискримінацію, соціальне виключення або примус до відмови від власної ідентичності.

У роботі М. Веркуйтена, К. Йогісварана та Л. Адельмана [75] автори підкреслюють, що міжгрупова толерантність і інтолерантність мають різну психологічну логіку. Інтолерантність проявляється тоді, коли відмінність сприймається як неприйнятна, загрозна або така, що має бути обмежена. У такому випадку людина не просто не погоджується з іншою групою, а вважає її присутність або самовираження небажаними. Толерантність, навпаки, передбачає готовність утриматися від тиску, заборони або ворожої дії, навіть якщо певні погляди чи практики іншої групи не викликають особистого схвалення.

Також важливо розрізняти толерантність і зниження упереджень. М. Веркуйтен, К. Йогісваран та Л. Адельман [76] зазначають, що це два різні шляхи покращення міжгрупових відносин. Зниження упереджень спрямоване на формування більш позитивного ставлення до іншої групи. Толерантність же не завжди вимагає позитивної оцінки. Вона більше стосується визнання права іншого бути присутнім у соціальному просторі, висловлювати власну позицію і брати участь у суспільному житті.

Отже, толерантність не означає, що людина повинна погоджуватися з усіма поглядами або способами життя. Її зміст полягає в іншому: не перетворювати незгоду на приниження, відторгнення чи обмеження прав. Саме тому, як ми вважаємо, толерантність можна розглядати як проміжну, але важливу форму конструктивного ставлення до меншин. Вона не завжди

дорівнює прийняттю, але протистоїть інтолерантності, оскільки визнає право іншої групи на існування, самовираження і соціальну участь.

Однак, психологічна наука прийшла до аналізу толерантності не відразу. Спочатку увага дослідників була зосереджена джерелах нетерпимості та міжгрупової напруги. Ці праці важливі для пояснення того, чому проблема толерантності з часом стала окремим предметом психологічного аналізу.

Г. Олпорт [33] одним із перших системно розглянув упередження як соціально психологічну проблему. Автор не обмежувався описом негативного ставлення, і намагався показати, за яких умов воно може зменшуватися. Його робота стала основою для подальшого розуміння толерантності як можливості змінювати ставлення до інших груп через досвід контакту, освіти і переосмислення соціальних уявлень. У цьому сенсі Олпорт показує перехід від фіксації проблеми упередженості до пошуку психологічних умов більш прийнятної взаємодії.

Дослідження М. Шерифа та співавторів [62] показує ще один бік проблеми. Міжгрупова ворожість може виникати не через стійку особисту неприязнь, а через умови, у яких групи поставлені в ситуацію конкуренції. Коли групи починають змагатися за ресурси, статус або перевагу, між ними швидко посилюється напруга. Водночас спільна мета і необхідність співпраці можуть зменшувати ворожість.

На нашу думку, міжгруповий контакт можна розглядати як одну з умов розвитку толерантності, бо ставлення до інших груп змінюється через реальний досвід взаємодії. Людина може мати певні уявлення про меншину, сформовані під впливом родини, медіа або групових норм, але безпосереднє спілкування часто робить ці уявлення менш узагальненими. Г. Олпорт [33] у контактній гіпотезі зазначав, що взаємодія між представниками різних груп здатна знижувати упередженість, якщо вона відбувається за сприятливих умов. До таких умов він відносив рівний статус учасників, спільну мету, кооперацію та підтримку з боку соціальних норм, авторитетів або інституцій.

Сам факт контакту ще не гарантує позитивних змін. Якщо люди взаємодіють у ситуації нерівності, тиску або конкуренції, контакт може навіть посилити напруження. Тому для розвитку толерантності така взаємодія, у якій люди мають змогу співпрацювати, чути одне одного і бачити конкретну особистість за груповою належністю. Цю логіку добре доповнює дослідження М. Шерифа та співавторів [62]. Міжгрупова ворожість може швидко зростати, коли групи поставлені в умови конкуренції за ресурси, статус або перемогу. Водночас спільні завдання, які неможливо виконати без співпраці, зменшують напругу між групами.

Сучасне підтвердження контактної гіпотези подано у метааналізі Т. Петтігрю та Л. Тропп [58]. Автори проаналізували 515 досліджень і 713 незалежних вибірок та дійшли висновку, що міжгруповий контакт загалом пов'язаний зі зниженням упереджень. Вони також зазначають, що позитивний ефект може поширюватися ширше, ніж на конкретних учасників взаємодії. Тобто досвід спілкування з окремими представниками групи здатен впливати на загальне сприйняття всієї групи.

Т. Петтігрю та Л. Тропп уточнюють і роль умов, описаних Г. Олпортом. Рівний статус, спільна мета, кооперація та підтримка середовища посилюють позитивний ефект контакту, але сам контакт може мати вплив і тоді, коли всі ці умови не виконані повністю. Це робить контактну гіпотезу гнучкішою. Через спільне навчання, творчу діяльність, роботу в групі або участь у спільних проєктах люди отримують можливість побачити іншу групу не як абстрактну категорію, а як конкретних осіб.

Толерантність формується не тільки на рівні особистих переконань. Вона залежить від середовища, у якому людина навчається, спілкується, звикає до правил групи і бачить, як інші реагують на відмінність. Саме тому освітній простір можна розглядати як один із чинників розвитку толерантного ставлення. В. Вогт [77] пов'язує проблему толерантності з освітою та навчанням жити поруч із різноманіттям. Такий підхід дозволяє розуміти толерантність як характеристику, яка поступово засвоюється через досвід

спільного навчання, співпраці та повсякденного контакту з людьми, що відрізняються за поглядами, походженням або способом життя.

О. А. Грива [6] розглядає становлення толерантності молоді саме в умовах полікультурного середовища. У її роботі підкреслюється, що таке середовище вимагає від особистості ціннісних настанов, комунікативних навичок і відповідних форм поведінки. Дослідниця також пов'язує формування толерантності з гуманістичними цінностями, серед яких людяність, взаємоповага, свобода вибору, демократія і право. У розробленій нею моделі враховано соціокультурний та історичний простір, де відбувається соціальне становлення молоді, а також соціальні, освітньо культурні й організаційно педагогічні чинники формування толерантної особистості.

С. П. Яланська [31] розкриває розвиток толерантності особистості в освітньому середовищі через психологічні, організаційно методичні та тренінгові засоби. У її підході освіта має допомагати людині усвідомлювати різноманіття поглядів, розвивати емпатію, взаєморозуміння і готовність до взаємодопомоги. Негативні установки часто виникають там, де людина не має досвіду безпечної взаємодії з іншими групами або сприймає їх тільки через готові соціальні образи. Освітнє середовище може поступово змінювати такі уявлення, якщо в ньому є місце для діалогу, спільної діяльності та рефлексії.

К. В. Терещенко [25] показує, що толерантність освітнього персоналу пов'язана з організаційною культурою закладу освіти. Це означає, що на розвиток толерантності впливають не тільки окремі заняття, а й загальна атмосфера в колективі. Якщо у групі підтримуються повага, відкритість, взаємна довіра і недопущення приниження, ці норми поступово стають частиною поведінки учасників. Якщо ж середовище побудоване на жорсткому контролі, страху помилки або ігноруванні конфліктів, воно може закріплювати напруження і нетерпимість навіть без прямого проголошення таких установок.

Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В., Івкін В. М., Лагодзінська В. І., Ковальчук О. С. [10] звертають увагу на інтолерантність до невизначеності освітнього персоналу та її зв'язок з організаційною культурою.

Соціальна відмінність часто сприймається як щось незнайоме або складне для пояснення. Якщо середовище погано витримує невизначеність, воно швидше тяжіє до жорстких оцінок і поділу. Натомість середовище, яке допускає складність і різноманіття, створює кращі умови для спокійного сприйняття іншості.

Толерантність у психологічних дослідженнях розглядається як явище з різними проявами. Вона може стосуватися етнічної, соціальної, гендерної, мультикультурної, комунікативної та особистісної сфер. Такий підхід пов'язаний із тим, що людина здатна демонструвати відкритість в одних ситуаціях і водночас залишатися нетерпимою в інших. Через це толерантність не зводиться до однієї риси характеру або окремої установки. В. М. Павленко та М. М. Мельничук [18] розглядають її як складне психологічне утворення, пов'язане з цінностями, емоційною стійкістю, особливостями спілкування та здатністю підтримувати конструктивну взаємодію з іншими людьми.

Етнічна толерантність стосується ставлення до представників інших етносів, їхньої культури, мови та традицій. Н. Семенів [22] пов'язує її з міжетнічною взаємодією, готовністю до співпраці та визнанням права іншої групи на власну самобутність. У дослідженні авторки також простежується зв'язок етнічної толерантності з особливостями етнічної ідентичності. Позитивне ставлення до власної етнічної групи не обов'язково супроводжується негативним ставленням до інших. Натомість етнотероризм, етноізоляція та ксенофобні установки частіше пов'язані з міжгруповою напругою і недовірою.

Соціальна толерантність має ширший характер і пов'язана з готовністю людини взаємодіяти з представниками різних соціальних груп. Н. Семенів [23] визначає її як здатність підтримувати партнерську взаємодію та зберігати повагу до інших людей незалежно від їхнього способу життя, переконань або соціального становища. У цьому випадку толерантність проявляється через ставлення до поведінки, цінностей і соціальних ролей, які можуть відрізнятися від звичних для людини норм.

Гендерна толерантність пов'язана зі ставленням до гендерних відмінностей та відмовою від жорстких стереотипів щодо ролей чоловіка і жінки. О. Демчина [8] розглядає її як соціально психологічний феномен, що включає прийняття права людини на власну гендерну ідентичність і спосіб самовираження. Такий підхід передбачає відмову від упередженого оцінювання людини лише через відповідність або невідповідність традиційним очікуванням.

І. Норенко [17] розкриває мультикультурну та комунікативну толерантність через професійну взаємодію психолога з людьми різного досвіду, культурної належності та системи цінностей. Авторка звертає увагу на те, що інтолерантність може проявлятися не тільки у відкритій агресії чи осуді. Вона також помітна у небажанні слухати співрозмовника, нав'язуванні власної позиції, поспішному оцінюванні або знеціненні чужого досвіду. Через це комунікативна толерантність пов'язана зі здатністю людини підтримувати поважний діалог навіть за наявності розбіжностей.

Різні види толерантності відображають різні сторони ставлення людини до соціальної відмінності. Через це толерантність доцільно розглядати не як одну рису, а як багатовимірне психологічне утворення, що проявляється у цінностях, емоційних реакціях, мисленні та поведінці [18; 22; 23; 8; 17].

Окремим виміром можна вважати толерантність до невизначеності. Вона пояснює, наскільки людина здатна сприймати складні або неоднозначні ситуації без різкого напруження та поспішних оцінок. Г. В. Чайка [29] розглядає толерантність до невизначеності як особистісний ресурс, що допомагає зберігати психологічну стійкість у ситуаціях нестабільності, браку інформації або змін. У соціальній взаємодії це проявляється у здатності не лякатися нового досвіду, не зводити незрозуміле до загрози і не замінювати осмислення готовим стереотипом.

Л. М. Карамушка, О. В. Креденцер, К. В. Терещенко та співавтори [10] пов'язують інтолерантність до невизначеності з особливостями організаційної культури освітнього середовища. Це означає, що реакція на складне й

незвичне формується не лише на рівні окремої людини. Середовище також задає спосіб реагування: воно може підтримувати відкритість, довіру і гнучкість, або навпаки посилювати потребу в контролі, однозначних відповідях і жорстких оцінках.

У підсумку можна сказати, що різні автори розкривають толерантність з різних боків. В. М. Павленко та М. М. Мельничук [18] показують її системну будову, Н. Семенів [22; 23] аналізує етнічний і соціальний виміри, О. Демчина [8] розкриває гендерну толерантність, І. Норенко [17] підкреслює її мультикультурний і комунікативний зміст, а Г. В. Чайка [29] додає вимір невизначеності як особистісного ресурсу. У працях М. Веркуйтена, К. Йогісварана та Л. Адельмана [74; 76; 75] толерантність також постає як позиція, що не вимагає повного схвалення іншого, але не переходить у заборону, тиск або виключення. Тому її доцільно розглядати як багатовимірний показник того, як людина взаємодіє з відмінністю та незгодою. На нашу думку, саме таке розуміння робить толерантність придатною для емпіричного вивчення через кілька показників, а не через одне загальне судження.

1.4. Вікові особливості та фактори формування ставлення до меншин

Формування соціальних установок є процесом, який визначає, як людина сприймає соціальну реальність і взаємодіє з іншими. Установки виникають не спонтанно, а формуються поступово у процесі соціалізації особистості, під впливом досвіду, норм і цінностей.

Соціальні установки розглядаються як відносно стійкі психологічні утворення, які визначають ставлення людини до соціальних об'єктів, груп і явищ. У межах соціально-психологічного підходу вони пов'язані з процесами соціальної ідентичності та сприйняття себе у системі міжгрупових відносин. М. Хогг і Д. Абрамс [46] підкреслюють, що установки формуються у контексті

належності до соціальних груп і відображають групові норми, цінності та уявлення. Ставлення до інших груп значною мірою визначається індивідуальним досвідом, та позицією тієї спільноти, з якою людина себе ототожнює.

У роботах Дж. Тернера та Р. Онорато [71] вказано, що соціальні установки включають когнітивний, емоційний та поведінковий компоненти. Когнітивний компонент пов'язаний із знаннями та уявленнями про об'єкт, емоційний із переживаннями та оцінками, а поведінковий із готовністю діяти певним чином. Ця структура пояснює, чому установки можуть проявлятися як у формі думок і оцінок, так і у конкретних діях.

С. Хеслам [45] у своїх дослідженнях підкреслює, що соціальні установки не є ізольованими індивідуальними утвореннями. Вони формуються і функціонують у соціальному контексті, де важливу роль відіграють групові процеси, комунікація та соціальні норми. На думку автора, установки виступають як результат взаємодії між індивідом і соціальним середовищем, що забезпечує їхню відносну стабільність і водночас можливість змінюватися під впливом досвіду.

Формування соціальних установок пов'язане з базовими механізмами, які відображають як індивідуальні, так і групові процеси. Одним із них є соціальне навчання. А. Бандура [36] підкреслює, що люди засвоюють способи оцінювання і поведінки через спостереження за іншими та наслідування моделей, які отримують схвалення у соціальному середовищі. Значущими для дитини є батьки, однолітки та вчителі, адже саме у взаємодії з ними вона вперше засвоює соціальні норми й оцінки. Ми вважаємо, що разом із цим значення має і ширше інформаційне середовище: засоби масової інформації, соціальні мережі, популярна культура, які постійно відтворюють певні образи соціальних груп і задають орієнтири для їх сприйняття. Через повторюваність таких моделей вони поступово закріплюються і починають сприйматися як звичні або «нормальні» способи оцінювання інших.

Іншим механізмом виступає соціальна ідентифікація, яка розкривається у межах теорії Г. Теджфела та Дж. Тернера [67]. Людина формує установки, орієнтуючись на норми та цінності своєї групи, а також через порівняння її з іншими. У результаті виникає прагнення підтримувати позитивний образ «своїх», що впливає на оцінку інших груп і може сприяти формуванню упереджених установок. Дж. Дак та співавтори [39] дослідження зазначають, що установки формуються і закріплюються у взаємодії з іншими людьми, де відбувається обмін думками, інтерпретаціями та оцінками. Помітний вплив мають особистий досвід і спільні уявлення, які існують у групі та впливають на сприйняття соціальної реальності.

Ми вважаємо важливим звернутися до культурно-історичного підходу Л. С. Виготського, оскільки він дозволяє точніше пояснити, чому вікові відмінності не можна зводити лише до календарного віку. У цьому підході вік розглядається як якісно своєрідний етап психічного розвитку. Згідно ідеям Виготського, психологічний вік визначається через соціальну ситуацію розвитку, провідний тип діяльності, основні психологічні новоутворення та вікові кризи [21; 3]. Такий підхід дозволяє описувати через ті зміни, які відбуваються в її стосунках із середовищем, у способах діяльності, у самосприйнятті та взаємодії з іншими людьми.

Соціальна ситуація розвитку відображає те, як людина включена у систему стосунків на певному віковому етапі. Вона визначає, які вимоги висуває середовище, які форми спілкування стають значущими і які суперечності поступово виникають між уже сформованими можливостями та новими соціальними очікуваннями. Психологічні новоутворення, у свою чергу, показують, які внутрішні зміни виникають у цей період: нові потреби, способи мислення, рівень самосвідомості, форми регуляції поведінки. Як зазначає М. В. Папуча [19], у культурно-історичній теорії розвиток пов'язується з єдністю дитини і середовища, а соціальна ситуація розвитку задає провідну форму активності та умови появи нових психологічних утворень.

Розглянуті механізми мають свою динаміку, яка змінюється залежно від віку та життєвого досвіду людини, що пояснює відмінності у формуванні та функціонуванні соціальних установок на різних етапах життя. Відповідно, вікові закономірності їх розвитку пов'язані із загальними процесами психічного та соціального розвитку особистості. У підході життєвого шляху, запропонованому П. Балтесом [35], підкреслюється, що розвиток людини має безперервний характер і відбувається у взаємодії біологічних, психологічних і соціальних чинників. Соціальні установки формуються і змінюються протягом усього життя, проходячи різні етапи, пов'язані з віковими особливостями та життєвим досвідом.

На ранніх етапах розвитку установки мають менш диференційований характер і значною мірою залежать від зовнішнього впливу, зокрема сім'ї та найближчого оточення. З віком вони ускладнюються, стають більш структурованими і пов'язаними з особистісним досвідом. П. Балтес також зазначає, що розвиток не є лінійним: поряд із формуванням нових установок відбувається і їх стабілізація, що пояснює різний ступінь гнучкості ставлень у різні періоди життя.

У працях Т. М. Титаренко [27] розвиток соціальних установок розглядається у контексті формування життєвого світу особистості. Авторка підкреслює, що з віком людина засвоює соціальні норми, а потім переосмислює їх, інтегруючи у власний досвід. Це пов'язано з розвитком рефлексії, здатності аналізувати власні переконання та змінювати їх під впливом нових обставин.

У дитинстві та підлітковому віці ставлення до меншин формується під впливом найближчого соціального оточення та інформаційного середовища. На ранніх етапах розвитку дитина ще не має власного сформованого досвіду міжгрупової взаємодії, тому значною мірою орієнтується на зразки, які отримує від дорослих і значущих інших. Сім'я виступає первинним середовищем соціалізації, у межах якого дитина засвоює базові уявлення про соціальні групи, норми взаємодії та способи оцінювання інших. Саме тут

закладаються перші орієнтири, які в подальшому можуть або закріплюватися, або змінюватися під впливом інших чинників.

Шкільне середовище розширює соціальний досвід дитини, оскільки вона починає взаємодіяти з ширшим колом однолітків і дорослих. На це впливають як навчальні програми, так і неформальні норми спілкування, що виникають у класному колективі. Через взаємодію з однолітками дитина отримує новий досвід оцінювання інших і може як засвоювати вже існуючі установки, так і переосмислювати їх.

Вагомий вплив на формування ставлення до меншин здійснюють медіа. У дослідженні Б. Грінберга та К. Аткина [40] показано, що засоби масової інформації здатні формувати уявлення про соціальні групи через повторювані образи та повідомлення. Подальші дослідження підтверджують, що медіа як відображають соціальну реальність, так і впливають на її сприйняття, закріплюючи певні стереотипи та моделі оцінювання [41].

Аналогічну позицію займає Д. Мastro [52], яка підкреслює, що характер представлення соціальних груп у медіа може впливати на формування установок, особливо у молодому віці, коли власний досвід ще обмежений. Повторюваність певних образів сприяє їх закріпленню у свідомості, що визначає подальше ставлення до представників цих груп.

У дитинстві та підлітковому віці одним із ключових механізмів формування ставлення до меншин виступає наслідування, яке реалізується у процесі соціального навчання. А. Бандура [36] показує, що людина засвоює способи поведінки та оцінювання через власний досвід і спостереження за іншими. Автор зазначає, що дитина може переймати ставлення до соціальних груп, навіть не маючи безпосереднього контакту з їх представниками.

Наслідування відбувається передусім у взаємодії з батьками, однолітками та іншими значущими особами. Дитина звертає увагу на їхні реакції, оцінки та поведінку і відтворює ті моделі, які отримують схвалення або не викликають негативних наслідків. Тут важливу роль відіграє

підкріплення: якщо певне ставлення підтримується соціальним середовищем, воно закріплюється і стає частиною індивідуальних установок.

У підлітковому віці значення наслідування зберігається, але змінюється коло орієнтирів. Зростає вплив однолітків і соціальних груп, з якими підліток себе ідентифікує. Через це засвоєння установок відбувається скоріше вже через орієнтацію на групові норми та очікування, ніж через копіювання поведінки дорослих.

Виникнення перших стереотипів у дитинстві пов'язане з розвитком когнітивних процесів і здатності до соціальної категоризації. У своїх ранніх роботах Г. Теджфел [65] підкреслює, що людина з раннього віку прагне впорядкувати соціальне середовище шляхом поділу людей на групи за певними ознаками. Цей процес дозволяє швидше орієнтуватися у складній соціальній реальності, проте водночас створює передумови для формування узагальнених уявлень про різні групи. Саме на цьому етапі виникають перші спрощені образи, які з часом можуть перетворюватися на стереотипи.

У дослідженнях П. Оукс [56] зазначається, що стереотипізація є природним наслідком соціальної категоризації і не потребує спеціального навчання. Дитина, сприймаючи соціальну інформацію, виділяє спільні риси у представників певної групи і починає приписувати їх усім її членам, що призводить до формування більш чітких, але спрощених уявлень.

Перші стереотипи формуються на основі обмеженого досвіду і значною мірою залежать від інформації, яку дитина отримує з оточення. Навіть мінімальні ознаки можуть ставати підставою для поділу на «своїх» і «чужих», що створює основу для подальшого розвитку міжгрупових оцінок [65]. У поєднанні з процесами категоризації це сприяє закріпленню перших уявлень про соціальні групи.

У підлітковому віці формування ставлення до соціальних груп тісно пов'язане з розвитком групової ідентичності. У цей період підліток активно шукає своє місце у соціальному середовищі, що супроводжується підвищеною орієнтацією на однолітків і значущі групи.

За спостереженнями І. С. Булах [4], процес соціальної адаптації у підлітковому віці включає пристосування до зовнішніх умов і формування уявлення про себе через взаємодію з іншими. Тобто групова належність стає важливим джерелом самооцінки що впливає на характер соціальних установок. У підлітковому та юнацькому віці соціальна адаптація тісно пов'язана з процесом самоздійснення особистості, що передбачає активний пошук власного місця у системі соціальних відносин.

У дослідженнях В. І. Немеша [16] підкреслюється, що підлітковий вік супроводжується емоційною нестабільністю з підвищеною чутливістю до оцінок оточення. У таких умовах належність до групи виконує функцію психологічної підтримки, забезпечуючи відчуття прийняття і безпеки. Емоційна трансформація підліткового віку супроводжується підвищеною реактивністю та нестабільністю переживань, що може посилювати категоричність оцінок. Це підсилює орієнтацію підлітків на групові норми, які можуть визначати ставлення до інших соціальних груп, у тому числі до меншин.

А. В. Шамне [30] також зазначає, що особливістю підліткового віку є фрустраційні стани, які виникають у процесі соціальної взаємодії. У ситуаціях напруження або конфлікту підлітки можуть посилювати ідентифікацію з «своєю» групою і водночас дистанціюватися від «інших». Це може сприяти формуванню більш жорстких меж між групами і закріпленню відповідних установок.

У юнацькому та дорослому віці ставлення до соціальних груп, зокрема до меншин, пов'язане з розвитком критичного мислення та рефлексії. На цьому етапі людина вже має накопичений соціальний досвід і здатна засвоювати та переосмислювати установки, співвідносити з власними переконаннями та змінювати їх під впливом нових знань. У працях Т. М. Титаренко [27] підкреслюється, що особистість формує власний життєвий світ через інтерпретацію досвіду, що включає переоцінку соціальних норм і установок.

С. Хеслам [45] звертає увагу на те, що у дорослому віці зростає здатність до аналізу соціальних процесів і критичного осмислення групових норм. Людина може дистанціюватися від автоматично засвоєних установок і оцінювати їх з позиції власного досвіду та соціального контексту. Тобто ставлення до меншин стає менш залежним від безпосереднього оточення і більш пов'язаним із особистісними переконаннями.

У юнацькому та дорослому віці важливим чинником формування ставлення до меншин виступають освіта та соціальний досвід. У дослідженнях Дж. Дак та співавторів [39] підкреслюється, що установки формуються і змінюються у процесі соціальної комунікації, де відбувається обмін думками, інтерпретаціями та оцінками. Освіта виступає як середовище, у якому людина отримує доступ до різних точок зору і навчається аналізувати соціальну інформацію.

Соціальний досвід, що формується через міжособистісні контакти та участь у різних соціальних практиках, також впливає на ставлення до меншин. У роботах Дж. Харвуда [43] показано, що міжгрупова комунікація може змінювати уявлення про соціальні групи і зменшувати соціальну дистанцію. Подальші дослідження підтверджують, що характер взаємодії і якість комунікації визначають, чи буде досвід сприяти формуванню більш відкритого ставлення або, навпаки, закріплювати наявні установки [42].

Соціальні установки можуть як змінюватися, так і закріплюватися. Це залежить від характеру соціального досвіду та умов взаємодії. У дослідженнях Т. Мортон і Дж. Дака [53] підкреслюється, що процес зміни установок тісно пов'язаний із соціальною комунікацією, у межах якої відбувається обговорення, узгодження позицій і вплив групових норм. У таких умовах установки можуть трансформуватися під впливом нової інформації або альтернативних точок зору.

Водночас ці ж механізми можуть сприяти їх закріпленню. Якщо людина перебуває у середовищі, де домінують однорідні погляди, відбувається підсилення вже наявних установок через їх постійне підтвердження у

взаємодії з іншими. У цьому випадку соціальна комунікація не змінює, а стабілізує ставлення, роблячи його більш стійким.

У похилому віці ставлення до соціальних груп характеризується більшою стабільністю, що пов'язано з накопиченим життєвим досвідом і сформованою системою переконань. У підході П. Балтеса [35] розвиток особистості протягом життя включає процеси стабілізації, коли певні психологічні утворення закріплюються і стають менш гнучкими, що стосується і соціальних установок, які у старшому віці змінюються повільніше і частіше зберігають свою попередню спрямованість.

За даними О. Коваленко та Л. Співак [51], психологічне благополуччя людей похилого віку значною мірою залежить від стабільності їхнього соціального середовища і звичних моделей взаємодії. Зміна установок може сприйматися як порушення усталеного порядку, що знижує готовність до їх перегляду. Однак такий консерватизм установок не означає повної незмінності. Можливість трансформації переконань зберігається, але вона значною мірою залежить від нових життєвих обставин і характеру соціального оточення. Проте загальна тенденція така, що соціальні установки у похилому віці є більш стійкими і менш піддатливими до впливу порівняно з молодшими віковими групами [35; 51].

У похилому віці саме життєвий досвід визначає ставлення до соціальних груп, зокрема до меншин. На відміну від молодших вікових періодів, де установки ще формуються і можуть змінюватися під впливом зовнішніх факторів, у старшому віці вони значною мірою спираються на індивідуально пережитий досвід. Особистість формує свій життєвий світ через інтерпретацію подій, що відбувалися протягом життя, і саме цей досвід стає основою для оцінювання соціальної реальності [27].

Досвід взаємодії з різними соціальними групами може як сприяти формуванню більш відкритого ставлення, так і закріплювати вже наявні установки. За даними О. Коваленко та Л. Співак [51], психологічне

благополуччя у похилому віці пов'язане з відчуттям стабільності та узгодженості життєвого досвіду, що впливає на спосіб сприйняття соціального середовища. Нова інформація часто інтерпретується через призму вже сформованих уявлень, що знижує ймовірність радикальної зміни установок.

У похилому віці ставлення до соціальних груп пов'язане з соціальною дистанцією, яка показує, наскільки люди відчують психологічну близькість одне до одного. Вона проявляється в готовності взаємодіяти з представниками інших груп, приймати їх у різних сферах життя або, навпаки, обмежувати контакти.

Соціальна дистанція, як зазначають Дж. Харвуд та А. Рой [44], формується під впливом комунікації та представлення соціальних груп. У похилому віці ці уявлення часто вже закріплені і підтримуються через звичні інформаційні джерела та соціальне оточення. Це може призводити до збереження певних меж між «своїми» і «чужими», які не завжди переглядаються навіть за умов змін у суспільстві. До того ж, у роботах С. Рейд та співавторів [60] підкреслюється, що соціальна дистанція пов'язана з міжгруповою комунікацією і може змінюватися залежно від її характеру. Однак, на нашу думку, у старшому віці обмеженість нових соціальних контактів і менша інтенсивність взаємодії можуть знижувати можливості для зменшення цієї дистанції.

Висновки до розділу 1

Нами було здійснено теоретичний аналіз ставлення до меншин у соціальній психології та з'ясовано, що поняття меншини має багатовимірний характер і не зводиться лише до кількісного показника. Меншини доцільно розглядати як соціальні групи, що відрізняються не тільки чисельністю, а передусім особливостями свого становища у суспільстві, рівнем доступу до ресурсів, впливу, правового захисту та характером взаємодії з більшістю. Це дозволяє включати до змісту поняття меншин етнічні, національні, культурні,

соціальні, релігійні, гендерні та сексуальні спільноти, для яких спільним є досвід соціальної відмінності, нерівності або стигматизації.

У ході аналізу наукової літератури нами було встановлено, що вивчення меншин потребує поєднання кількох підходів. Теоретико-правовий підхід дає можливість розкрити їхній правовий статус, умови інтеграції та механізми забезпечення прав. Соціологічний підхід акцентує увагу на соціальному статусі групи, її місці у суспільній структурі, доступі до ресурсів та участі у суспільному житті. Психологічний підхід зосереджується на тому, як належність до меншини переживається на рівні особистості, міжособистісних відносин і повсякденного досвіду. Поєднання цих підходів дозволяє краще зрозуміти об'єктивні умови існування меншин та їхній внутрішній соціально-психологічний досвід.

Нами було з'ясовано, що для аналізу становища меншин суттєвими є явища стигматизації, дискримінації та соціальної нерівності. Стигматизація постає як процес соціального позначення й негативного оцінювання, унаслідок якого відмінності між групами стають підставою для упередженого ставлення, дистанціювання та обмеження можливостей. Її наслідки проявляються на індивідуальному рівні, впливаючи на самооцінку, емоційний стан і поведінкові стратегії людини, а також на структурному рівні, де вона підтримує нерівність у доступі до освіти, праці, соціального визнання та безпеки. У зв'язку з цим ставлення до меншин слід розглядати як результат взаємодії особистісних, групових і соціально-інституційних чинників.

Теоретичний аналіз основних підходів до вивчення ставлення до соціальних груп показав, що воно формується під впливом кількох взаємопов'язаних механізмів. Теорія соціальної ідентичності пояснює його через належність людини до групи, прагнення підтримувати її позитивний образ і процеси соціального порівняння. Теорія самокатегоризації уточнює ці процеси, показуючи, як змінюється сприйняття себе та інших залежно від ситуації. Теорія соціального навчання акцентує увагу на ролі спостереження, наслідування та впливу соціального середовища, а контактна гіпотеза вказує

на можливість зміни установок за умови безпосередньої конструктивної взаємодії між групами. Отже, ставлення до меншин формується як результат дії когнітивних, соціальних і комунікативних механізмів.

У ході теоретичного аналізу нами також було встановлено психологічну структуру ставлення до меншин. Ми визначили, що її основу становлять стереотипи як когнітивні утворення, що виникають у процесі соціальної категоризації та забезпечують впорядкування соціальної інформації. На їх основі формуються упередження, які мають оціночний характер і закріплюються під впливом соціалізації, групової ідентифікації та інформаційного середовища. Поведінковим рівнем прояву упереджень виступає дискримінація, яка може мати пряму, непряму, міжособистісну, структурну та комунікативну форми. Подальше закріплення цих явищ забезпечується механізмами підтримки соціальної нерівності, що діють через групові норми, медіаобрази, комунікацію, соціальний статус і правові умови.

Окремо нами було розглянуто уявлення про толерантність у психологічній науці. Було з'ясовано, що толерантність не варто зводити до пасивної терпимості або зовнішньої ввічливості. Вона постає як складне соціально-психологічне явище, що поєднує ціннісні орієнтації, емоційну стійкість, здатність до діалогу, прийняття соціальної відмінності та готовність утримуватися від агресивного відторгнення. У сучасних підходах толерантність розглядається як багатовимірна характеристика особистості та взаємодії, що може проявлятися в етнічній, соціальній, гендерній, мультикультурній, комунікативній та особистісній сферах. Також було визначено, що толерантність не завжди означає повне схвалення іншої позиції. Вона може проявлятися у здатності визнавати право іншого на існування, самовираження та участь у соціальному житті навіть за наявності незгоди. Це дозволяє розглядати толерантність як один із ключових психологічних показників ставлення до соціальної відмінності.

Окрему увагу нами було приділено віковим особливостям формування ставлення до меншин. Соціальні установки формуються протягом усього

життя, але їх зміст, стійкість і способи прояву змінюються залежно від віку. У дитинстві та підлітковому віці значення мають сім'я, школа, однолітки, медіа, наслідування та соціальне навчання, а також виникнення перших стереотипів і групової ідентичності. У юнацькому та дорослому віці зростає вплив освіти, соціального досвіду, критичного мислення та рефлексії, що створює умови для перегляду або закріплення установок. У похилому віці більш помітними стають життєвий досвід, стабілізація переконань, консерватизм установок і соціальна дистанція. Це дає нам підстави розглядати ставлення до меншин як динамічне явище, що змінюється протягом життя під впливом вікових і соціальних чинників.

На нашу думку, проведений теоретичний аналіз підтверджує, що ставлення до меншин є складним соціально-психологічним феноменом, який формується на перетині соціальної ідентичності, соціального навчання, міжгрупової взаємодії, комунікації, толерантності та життєвого досвіду. Воно не є вродженим або випадковим, а виникає і змінюється в конкретних соціальних умовах. Саме тому його вивчення потребує комплексного підходу, що враховує зміст поняття меншин, механізми формування соціальних установок, психологічну структуру ставлення, уявлення про толерантність та вікові особливості розвитку ставлення до соціальних груп.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ ДО МЕНШИН У ПІДЛІТКІВ ТА ДОРΟΣЛИХ

2.1. Методики і процедура емпіричного дослідження

Емпіричне дослідження було спрямоване на вивчення особливостей ставлення до меншин через показники толерантності та пов'язаних із нею характеристик особистості. Окрему увагу ми приділили віковому аспекту, оскільки, відповідно до теоретичних положень, соціальні установки формуються та змінюються протягом життя під впливом досвіду, соціального оточення та інтенсивності міжгрупових контактів.

Дослідження толерантності було проведено серед підлітків 13-17 років та дорослих від 20 років, які є учасниками та працівниками театральної студії «Флора». Обрана база дослідження не є випадковою, оскільки діяльність студії поєднує творчий розвиток особистості із елементами психологічної роботи, що створює специфічне соціальне середовище взаємодії. Учасники регулярно залучені до спільної діяльності, комунікації та рефлексії, що дозволяє розглядати їх як групу з досвідом міжособистісної взаємодії та певним рівнем соціальної включеності.

До емпіричного дослідження було залучено 17 підлітків та 17 дорослих. Вибірка двох вікових груп дала можливість здійснити порівняльний аналіз рівня толерантності та пов'язаних із нею психологічних характеристик. Це дозволило нам простежити, як відрізняється ставлення до інших людей залежно від віку, рівня етнічної, соціальної та комунікативної толерантності, толерантності як риси особистості, та кількісного вираження значущості типів цінностей на рівні нормативних ідеалів та на рівні індивідуальних пріоритетів.

Нами було обрано саме ці групи для порівняння, оскільки вони перебувають у спільному соціальному середовищі, але відрізняються за етапом розвитку, що дало змогу більш чітко виявити віковий фактор.

Опитування проводилося дистанційно за допомогою сервісу Google Forms. Такий формат забезпечив зручність участі для досліджуваних і дозволив охопити всіх учасників дослідження незалежно від їхнього графіку відвідувань студії.

Учасникам було надано посилання на електронну анкету, яка містила комплекс психодіагностичних методик, спрямованих на вивчення толерантності, особистісних характеристик і ціннісних орієнтацій. Участь у дослідженні була добровільною та анонімною. Перед початком проходження методик досліджувані отримували коротку інформацію про мету дослідження, його науковий характер та умови участі. Особливу увагу було приділено забезпеченню конфіденційності результатів, що мало сприяти більш щирим і відкритим відповідям.

Організація дослідження передбачала дотримання базових етичних принципів психологічної науки. Досліджувані мали можливість відмовитися від участі на будь-якому етапі, а отримані дані використовувалися виключно в узагальненому вигляді для наукового аналізу. Це дозволило мінімізувати вплив зовнішніх факторів і підвищити достовірність отриманих результатів.

Для досягнення мети дослідження було сформовано психодіагностичний комплекс, що дозволяє оцінити толерантність як багатовимірну характеристику особистості, її комунікативні прояви, ціннісні орієнтації та індивідуально-психологічні особливості досліджуваних.

У дослідженні застосовано **експрес-опитувальник «Індекс толерантності»**, розроблений Г. У. Солдатовою, О. О. Кравцовою, О. Є. Хухлаєвим та Л. А. Шайгеровою [18].

Методика призначена для діагностики загального рівня толерантності особистості та дозволяє дослідити три основні компоненти толерантності:

- етнічна толерантність;
- соціальна толерантність;
- толерантність як риса особистості.

Опитувальник складається з тверджень, на які досліджуваним пропонується відповісти відповідно до ступеня згоди. За результатами підраховується загальний індекс толерантності, що дозволяє визначити низький, середній або високий рівень її сформованості.

Для оцінки особливостей міжособистісної взаємодії було використано **методику діагностики загальної комунікативної толерантності**, розроблену В. В. Бойком [18].

Методика дозволяє визначити рівень терпимості особистості у спілкуванні, її здатність приймати індивідуальні особливості інших людей, схильність до категоричності, критичності, нетерпимості чи навпаки – гнучкості та прийняття.

Опитувальник містить низку тверджень, що характеризують різні аспекти комунікативної поведінки. За сумарним показником визначається рівень комунікативної толерантності (високий, середній або низький), а також окремі її прояви.

За кожною шкалою підраховується загальна сума балів. Максимальне число балів по кожній шкалі – 15, загальне по всіх шкалах – 135. Чим вище число набраних досліджуваним балів, тем вище ступінь його нетерпимості до оточуючих.

Для дослідження ціннісних орієнтацій було використано **методику вивчення цінностей особистості**, розроблену Шалом Шварц.

Методика ґрунтується на теорії базових людських цінностей та дозволяє визначити індивідуальну ієрархію ціннісних орієнтацій. Методика дає кількісне вираження значимості кожного з десяти мотиваційних типів цінностей на двох рівнях:

- на рівні нормативних ідеалів
- на рівні індивідуальних пріоритетів.

Обробка результатів проводилася шляхом співвіднесення відповідей досліджуваного із ключем. Середній бал за даним типом цінності показує ступінь її значимості.

Аналіз отриманих результатів дає можливість встановити зв'язок між рівнем толерантності та домінуючими цінностями особистості.

З метою комплексної характеристики індивідуально-психологічних особливостей досліджуваних нами також було застосовано другу частину опитувальника Ш. Шварца – **«Профіль особистості»** [18]. Методика побудована на теоретичній моделі базових людських цінностей Ш. Шварца, відповідно до якої цінності розглядаються як універсальні мотиваційні утворення, що визначають спрямованість поведінки та особливості соціальної взаємодії. У межах цієї моделі виділяються такі типи цінностей, як *універсалізм, доброзичливість, конформність, традиції, безпека, самостійність, стимуляція, гедонізм, досягнення та влада.*

Отримані результати дали змогу оцінити вираженість ціннісних орієнтацій досліджуваних, які можуть бути пов'язані з формуванням толерантності та ставленням до соціальної відмінності.

Емпіричне дослідження здійснювалося у декілька етапів:

Підготовчий етап – формування вибірки, підготовка електронної форми опитування, адаптація інструкцій для онлайн-формату.

Діагностичний етап – безпосереднє проведення опитування за допомогою Google Forms. Учасники самостійно заповнювали анкети у зручний для них час.

Аналітичний етап – обробка результатів, підрахунок показників за кожною методикою відповідно до ключів, статистичний аналіз даних та порівняння показників у групах підлітків і дорослих.

Тривалість проходження всіх методик становила орієнтовно 25–35 хвилин.

2.2. Аналіз отриманих результатів

З допомогою експрес-опитувальника «Індекс толерантності» нами було визначено середні показники толерантності в групі підлітків та в групі дорослих. Отже, середні показники етнічної толерантності підлітків становлять 29,47; дорослих – 32,53. Середні показники соціальної толерантності підлітків – 29,76; дорослих – 34,23. Середні показники толерантності, як риси особистості, серед підлітків – 26,12; дорослих – 32,18. Результати відображено на рисунку 2.1.

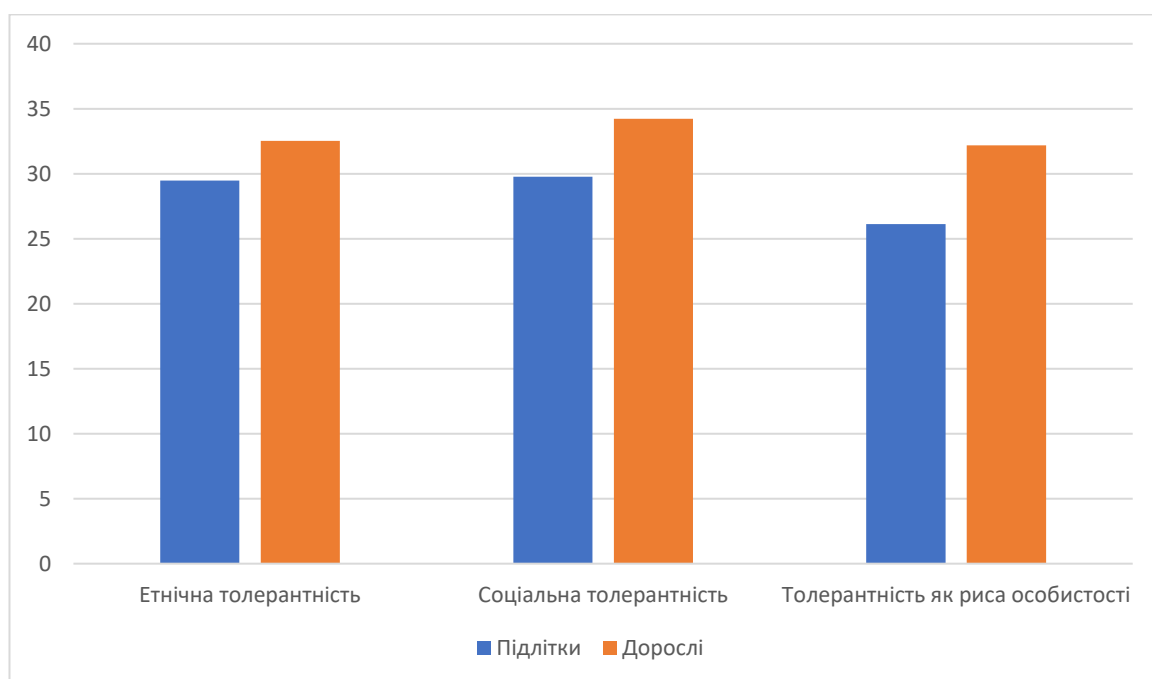

Рис. 2.1. Середнє значення за показниками етнічної, соціальної толерантності та толерантності як риси особистості в групах підлітків та дорослих

За результатами експрес-опитувальника «Індекс толерантності», було встановлено, що рівень загальної толерантності у дорослих досліджуваних є вищим порівняно з підлітками.

Аналіз середніх показників засвідчив, що доросла група демонструє більш виражені прояви прийняття інших людей, більшу готовність до

взаєморозуміння та нижчий рівень упередженості. Це може свідчити про більш сформовану систему соціальних установок, ширший життєвий досвід і стабільніші ціннісні орієнтації, що сприяють розвитку толерантного ставлення до представників різних соціальних і культурних груп.

У підлітковій групі показники толерантності виявилися нижчими, що може бути пов'язано з віковими особливостями розвитку особистості. Підлітковий вік характеризується активним процесом становлення ідентичності, підвищеною емоційністю, категоричністю суджень та схильністю до поляризації оцінок. У цей період система цінностей і соціальних установок ще перебуває на стадії формування, що може зумовлювати менш стабільний рівень толерантності.

Достовірність отриманих відмінностей було підтверджено за допомогою t-критерію Стюдента. Результати t-статистики для середніх показників зв компонентами толерантності в групах підлітків та дорослих представлено в таблиці 2.1.

Табл.2.1

Результати t-статистики для середніх значень за компонентами

Компоненти толерантності	Середнє знач. в групі підлітків	Середнє знач. в групі дорослих	Значення t-критерію Стюдента	Значущість
Етнічна толерантність	29,47	32,53	-1.717	Незначуща
Соціальна толерантність	29,76	34,23	-2.493	Значуща
Толерантність як риса особистості	26,12	32,18	-2.941	Значуща

Також варто зазначити, що дорослі учасники дослідження продемонстрували вищі показники як за загальним індексом толерантності, так і за окремими його компонентами (етнічна та соціальна толерантність, толерантність як риса особистості). Це дозволяє говорити про більш інтегровану структуру толерантності у дорослих, яка проявляється як на рівні установок, так і на рівні особистісних якостей.

За результатами методики діагностики загальної комунікативної толерантності, розробленої В. В. Бойко, встановлено, що рівень комунікативної нетерпимості у підлітків є вищим порівняно з дорослими досліджуваними. Відмінності в отриманих результатах проаналізовано також за допомогою t-статистики (табл 2.2)

Табл.2.2

Середнє значення ступеня нетерпимості до оточуючих підлітків та дорослих

Категорія досліджуваних	Середнє значення ступеня нетерпимості до оточуючих
Підлітки	47
Дорослі	34
Значення t-критерія Стюдента	2.093
Значущість відмінностей	Значуща

Отже, середній показник ступеня нетерпимості групи підлітків виявився значимо вищим, ніж показник групи дорослих. Це означає, що підліткова група частіше демонструє прояви категоричності в оцінках, схильність до критичності, неприйняття індивідуальних особливостей інших людей та труднощі у прийнятті відмінностей у поведінці чи поглядах співрозмовника. Це свідчить про менш сформовану комунікативну гнучкість та нижчий рівень терпимості у міжособистісній взаємодії.

Натомість дорослі учасники продемонстрували нижчі показники нетерпимості, що вказує на більш розвинену здатність до прийняття інших, емоційної стриманості, адаптивності у спілкуванні та готовності враховувати індивідуальні відмінності партнерів по взаємодії. Отримані результати можуть бути зумовлені накопиченим соціальним досвідом, сформованішими навичками саморегуляції та більш стабільною системою ціннісних орієнтацій у дорослих.

З допомогою методики вивчення цінностей особистості (за Ш. Шварцем) нами було визначено середні показники цінностей в групі підлітків та в групі дорослих. Було з'ясовано, що у групі підлітків найвищі середні показники спостерігаються за шкалами:

- Гедонізм (5,65)
- Досягнення (5,09)
- Безпека (5,01)
- Доброта (4,90)
- Універсалізм (4,84)
- Самостійність (4,75)

Це свідчить про виражену орієнтацію підлітків на отримання задоволення від життя, емоційно насичений досвід, прагнення до особистого успіху та визнання. Водночас високі показники за шкалами «Доброта» та «Універсалізм» демонструють наявність гуманістичних тенденцій і значущість міжособистісних стосунків. Підвищена значущість «Безпеки» може бути пов'язана з віковою потребою у стабільності та підтримці з боку соціального оточення.

У дорослій групі найбільш вираженими є такі цінності:

- Доброта (4,99)
- Досягнення (4,87)
- Безпека (4,75)
- Універсалізм (4,62)
- Гедонізм (4,47)

Середні значення для значимості різних цінностей в групі підлітків і дорослих представлені в таблиці 2.3. Також варто відмітити, що різниця в результатах підлітків і дорослих не виявилася статистично значущою. Отже доцільно аналізувати не значущість окремої цінності, а ієрархію цінностей, характерну для групи.

Табл.2.3

**Значимість цінностей в групі підлітків і дорослих (за методикою
Ш. Шварца)**

Категорія	Конформність	Традиції	Доброта	Універсализм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
Підлітки	4,10	3,47	4,90	4,84	4,75	4,37	5,65	5,09	4,03	5,01
Дорослі	3,66	3,56	4,99	4,62	4,53	3,65	4,47	4,87	3,60	4,75
Емпіричне значення t-критерія Стьюдента	0.481	0.868	0.309	0.847	- 0.757	0.356	- 0.990	- 0.149	0.884	- 1.545
Значущість	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца	незна чуца

Порівняно з підлітками, у дорослих менш виражена орієнтація на стимуляцію та гедонізм, проте зберігається значущість міжособистісної гармонії та соціальної стабільності. Це може свідчити про більшу зрілість ціннісної системи, її стабілізацію та зменшення потреби в інтенсивному пошуку нових переживань.

Отримані відмінності дозволяють зробити висновок, що підлітки більшою мірою орієнтовані на стимуляцію, гедоністичні переживання та соціальне самоствердження. Для них характерна більша емоційна насиченість ціннісної структури, прагнення до новизни та вираження себе через досягнення. Дорослі ж демонструють більш помірковану систему цінностей, де домінують стабільність, міжособистісна гармонія та відповідальність. Їхня ціннісна структура є більш збалансованою та інтегрованою.

З допомогою методики «Профіль особистості» нами було визначено середні показники вираженості основних ціннісних орієнтацій в групі підлітків та в групі дорослих. Було з'ясовано, що для підлітків характерно

цінності гедонізму, стимуляції, досягнення, самостійності та універсалізму. В групі дорослих було виявлено також найбільш вираженими виявилися цінності самостійності, універсалізму, досягнення та доброти. Разом із тим у порівнянні з підлітками спостерігається нижчий рівень стимуляції та гедонізму, що може бути пов'язано з більшою стабільністю життєвих орієнтацій і меншою потребою в новизні та емоційній насиченості. (Результати наведено в таблиці 2.4.)

Табл.2.4

Профіль особистості підлітків та дорослих

Категорія	Конформність	Традиції	Доброга	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
Підлітки	1,20	0,53	2,03	2,17	2,32	2,41	2,82	2,38	1,47	1,78
Дорослі	1,25	0,54	2,01	2,16	2,31	1,90	2,12	2,26	1,51	1,82
Т-критерій	0.062	0.247	0.237	0.113	1.761	- 0.074	0.0	1.417	0.711	0.339
Значущість	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща	незначуща

Для виявлення взаємозв'язку між загальним показником толерантності та цінністю конформізму було проведено кореляційний аналіз за коефіцієнтом кореляції Пірсона окремо для підліткової та дорослої груп. У результаті аналізу в обох групах було виявлено статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між досліджуваними показниками (табл.2.5).

Табл.2.5

**Кореляційний зв'язок між загальним рівнем толерантності та
цінністю конформізму у різних вікових групах**

Категорія	Загальний рівень толрантності (середнє значення)	Рівень цінності конформізму (середнє значення)	r-Пірсона	Значущість
Підлітки	26,12	4,10	-0.45252	значуща
Дорослі	32,18	3,66	-0.41465	значуща

Отримані результати дають підстави припустити, що цінність конформізму може виступати одним із психологічних чинників, пов'язаних зі ставленням до соціальної відмінності. В обох вікових групах більш виражена орієнтація на відповідність груповим нормам супроводжувалася нижчими показниками толерантності, що вказує на зв'язок між прагненням до соціальної узгодженості та меншою готовністю приймати відмінність.

Висновки до розділу 2

У межах емпіричного дослідження було здійснено порівняльний аналіз рівня толерантності та пов'язаних із нею психологічних характеристик у двох вікових групах - підлітків і дорослих, які є учасниками театральної студії «Флора». До емпіричного дослідження було залучено 17 підлітків та 17 дорослих.

Дослідження проводилося дистанційно, а для збору даних було використано комплекс методик, спрямованих на вивчення загального рівня толерантності, комунікативної толерантності та ціннісних орієнтацій: експрес-опитувальник «Індекс толерантності», методику діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка та опитувальник Ш.

Шварца для вивчення цінностей особистості, зокрема його частину «Профіль особистості».

Отримані результати показали, що найбільш виразні відмінності між підлітками і дорослими виявилися у сфері комунікативної толерантності. За цією методикою середній показник нетерпимості у підлітків становив 47 балів, тоді як у дорослих - 34 бали, а t-критерій Стюдента засвідчив статистично значущу різницю між групами. Це дає підстави стверджувати, що підлітки у цій вибірці виявляють вищий рівень категоричності, більш критичне ставлення до оточення, меншу готовність приймати індивідуальні особливості інших людей і загалом нижчу комунікативну гнучкість порівняно з дорослими.

Дорослі учасники, навпаки, продемонстрували нижчі показники нетерпимості, що свідчить про вищу здатність до прийняття інших, більшу емоційну стриманість, адаптивність у спілкуванні та готовність враховувати відмінності між людьми. Ми пов'язуємо це з більшим життєвим досвідом, сформованішими навичками саморегуляції та більш стабільною системою соціальної взаємодії у дорослому віці.

На рівні базових ціннісних орієнтацій та загального особистісного профілю дві групи виявилися відносно близькими. У групі підлітків коефіцієнт кореляції свідчить про помірний обернений зв'язок між рівнем толерантності та вираженістю цінності конформізму. Це дозволяє припустити, що підлітки з вищими показниками конформізму демонструють нижчий рівень толерантності. Такий результат може бути пов'язаний із підвищеною орієнтацією на групові норми, прагненням уникати соціального несхвалення та схильністю підлаштовувати власні оцінки під домінуючу позицію значущого оточення. У підлітковому віці вплив групи однолітків і потреба у прийнятті залишаються особливо значущими, тому установки щодо соціальних груп можуть формуватися під сильним впливом колективних уявлень і норм.

У групі дорослих також було зафіксовано статистично значущий від'ємний кореляційний зв'язок між загальним показником толерантності та

цінністю конформізму. Отримані результати також вказують на тенденцію: зі зростанням орієнтації на конформність рівень толерантності знижується. Це може свідчити про те, що надмірна орієнтація на соціальне схвалення, дотримання усталених норм і уникнення відмінності здатна обмежувати відкритість до інших поглядів, способів життя та соціального різноманіття.

У дослідженні передбачалося, що підлітки будуть демонструвати вищий рівень толерантності порівняно з дорослими, однак емпіричні дані показали протилежну тенденцію: дорослі виявили більш розвинену комунікативну толерантність, тоді як підлітки - вищий рівень нетерпимості.

На нашу думку, таке розходження з гіпотезою може бути пояснене віковими особливостями розвитку особистості. Підлітковий вік характеризується підвищеною емоційною напруженістю, нестабільністю самооцінки та чутливістю до соціальних оцінок. У цей період активно формується групова ідентичність, що часто супроводжується чіткішим розмежуванням «своїх» і «чужих». Це може проявлятися у більш категоричних судженнях, зниженій терпимості до відмінностей та схильності до узагальнень у сприйнятті інших.

Водночас дорослий вік пов'язаний із накопиченням соціального досвіду та розширенням кола міжособистісних контактів. Людина стикається з більшою різноманітністю соціальних ситуацій, що поступово знижує жорсткість оцінок і сприяє формуванню більш гнучких моделей поведінки. Досвід взаємодії з різними людьми, необхідність адаптації до різних соціальних ролей і умов, а також розвиток рефлексії створюють передумови для більш прийняттого ставлення до інших.

Також варто враховувати специфіку вибірки. Учасники дослідження є представниками театральної студії, де дорослі, ймовірно, вже мають сформовану мотивацію до саморозвитку, відкритості та роботи з емоціями. Такий досвід може додатково підвищувати рівень толерантності саме у дорослій групі. Підлітки ж перебувають на етапі активного формування

особистості, тому їхні установки ще не стабілізовані і більше залежать від ситуативних факторів.

Отже, емпіричне дослідження дозволило дійти висновку, що у вибірці учасників театральної студії «Флора» дорослі виявляють більш толерантний стиль міжособистісного спілкування, тоді як підлітки частіше демонструють нетерпимість у комунікативній сфері. Також отримані результати дають підстави припустити, що цінність конформізму може виступати одним із психологічних чинників, пов'язаних зі ставленням до соціальної відмінності. В обох вікових групах більш виражена орієнтація на відповідність груповим нормам супроводжувалася нижчими показниками толерантності, що вказує на зв'язок між прагненням до соціальної узгодженості та меншою готовністю приймати відмінність.

ВИСНОВКИ

Нами було здійснено теоретичне та емпіричне дослідження соціально-психологічних особливостей ставлення до меншин у підлітків та дорослих. У процесі роботи було проаналізовано основні психологічні підходи до розуміння соціальних меншин, механізмів формування соціальних установок, толерантності, стереотипів, упереджень та дискримінації.

У ході аналізу наукової літератури встановлено, що поняття доцільно розглядати через особливості їхнього соціального становища, рівень доступу до ресурсів, впливу, правового захисту та характер взаємодії з більшістю. Було визначено, що до соціальних меншин можуть належати етнічні, релігійні, культурні, соціальні, гендерні та сексуальні спільноти, для яких характерний досвід соціальної відмінності, стигматизації або нерівності.

Визначено, що ставлення до меншин формується під впливом кількох взаємопов'язаних психологічних механізмів. Теорія соціальної ідентичності пояснює цей процес через належність людини до певної групи та прагнення підтримувати позитивний образ «своїх». Теорія самокатегоризації розкриває механізми поділу на «своїх» і «чужих» залежно від соціальної ситуації. Теорія соціального навчання підкреслює роль наслідування, впливу сім'ї, однолітків, медіа та соціального середовища. Контактна гіпотеза, у свою чергу, пояснює можливість зниження упередженості через безпосередню взаємодію між представниками різних груп.

У теоретичному розділі також було розглянуто толерантність як один із ключових психологічних компонентів ставлення до соціальної відмінності. Встановлено, що толерантність є складним утворенням, яке включає когнітивний, емоційний, поведінковий і ціннісний компоненти. Вона пов'язана зі здатністю людини приймати існування інших поглядів, способів життя та соціальних груп навіть у ситуації незгоди або відмінності цінностей. Було визначено, що толерантність може проявлятися у різних сферах:

етнічний, соціальний, гендерний, комунікативний, мультикультурний та особистісний.

Під час аналізу вікових особливостей встановлено, що формування соціальних установок відбувається протягом усього життя. У підлітковому віці більш помітний вплив мають група однолітків, потреба у прийнятті, соціальне схвалення та процес формування ідентичності. У дорослому віці більшого значення набувають життєвий досвід, стабільність переконань, сформована система цінностей і здатність до рефлексії. Використання культурно-історичного підходу Л. С. Виготського дозволило розглянути вікові відмінності через поняття соціальної ситуації розвитку та психологічних новоутворень.

Для перевірки висунутих гіпотез було проведено емпіричне дослідження на базі театральної студії «Флора». У дослідженні взяли участь 17 підлітків та 17 дорослих, що дозволило здійснити порівняльний аналіз показників у двох вікових групах. Було використано експрес-опитувальник «Індекс толерантності», методику діагностики загальної комунікативної толерантності В. В. Бойка та опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості.

Результати емпіричного дослідження показали, що дорослі досліджувані мають вищий рівень толерантності порівняно з підлітками. Таким чином, висунута гіпотеза про більш високий рівень толерантності у підлітків не підтвердилася. На нашу думку, це може бути пов'язано з тим, що у дорослому віці людина має більш сформовану систему цінностей, ширший соціальний досвід та меншу залежність від групового тиску. У підлітковому віці значний вплив продовжують мати групові норми, потреба у прийнятті та чутливість до соціального схвалення.

Результати дослідження комунікативної толерантності показали, що в обох групах можуть виникати труднощі у взаємодії з людьми, чиї погляди та поведінка не збігаються з власними уявленнями досліджуваних. Водночас дорослі загалом продемонстрували більш гнучке ставлення у міжособистісному спілкуванні.

Дослідження ціннісних орієнтацій показало, що для підлітків більш характерними є цінності стимуляції, гедонізму та досягнення. У групі дорослих дещо більш вираженими виявилися показники безпеки, стабільності та конформності. Кореляційний аналіз дозволив встановити статистично значущий від'ємний зв'язок між загальним рівнем толерантності та цінністю конформізму як у підлітковій, так і у дорослій групі. Це свідчить про те, що сильніша орієнтація на дотримання групових норм і соціального схвалення може супроводжуватися нижчим рівнем толерантності до соціальної відмінності.

На нашу думку, отримані результати можуть пояснюватися тим, що учасники театральної студії постійно перебувають у середовищі активної міжособистісної взаємодії, творчої діяльності та групового спілкування. Такий досвід може сприяти розвитку більш відкритого ставлення до інших людей, однак вікові особливості соціалізації продовжують впливати на характер соціальних установок та рівень толерантності.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання в діяльності психологів, педагогів, тренерів та інших фахівців, які працюють у сфері міжгрупової взаємодії та розвитку толерантності. Отримані результати можуть бути корисними при розробці психологічних і просвітницьких програм, спрямованих на зниження упередженості, розвиток конструктивної комунікації та формування більш толерантного соціального середовища.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арбеніна В. Л. Соціальний статус етнічних груп та його виміри. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2008. Вип. 2. С. 149–161. URL: <https://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/sociology/article/view/1820>
2. Батанов О. В. Права меншин в умовах глобалізації: проблеми становлення та реалізації. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 4. С. 7–12. URL: https://jnas.nbu.gov.ua/j-pdf/Chkup_2013_4_3.pdf
3. Білоус О. В. Вікова психологія : навч. посіб. Чернігів : Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка, 2015. 108 с. URL: https://epub.chnpu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/6025/1/Білоус%20О.В.Вікова%20психологія_2015.pdf
4. Булах І. С. Специфіка соціальної адаптації та самоздійснення особистості в підлітковому та юнацькому віці. *Наукові записки : збірник наукових статей НПУ імені М. П. Драгоманова*. 1998. Вип. 4. С. 5–11.
5. Вінков В. Ю. Роль громадських організацій у соціально-психологічній підтримці стигматизовуваних меншин. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2019. № 44 (47). С. 88–95. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/726037/>
6. Грива О. А. Толерантність в процесі становлення молоді в умовах полікультурного середовища : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09.00.10. Київ, 2008. 34 с.
7. Гусєв О. Ю., Котилко Я. М. Характеристика поняття «національні меншини (спільноти) України». *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2023. Т. 34 (73), № 2. С. 40–47. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2663-6468/2023.2/07>

8. Демчина О. М. Гендерна толерантність як соціально-психологічний феномен. *Збірник наукових праць: психологія*. 2019. Вип. 23. С. 35–41. DOI: <https://doi.org/10.15330/psp.23.35-41>
9. Канюк О., Іваничко І. Деякі наукові підходи до розуміння терміну «толерантність». *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2022. Вип. 2 (51). С. 58–61. DOI: <https://doi.org/10.24144/2524-0609.2022.51.58-61>
10. Карамушка Л. М., Креденцер О. В., Терещенко К. В., Івкін В. М., Лагодзінська В. І., Ковальчук О. С. Інтолерантність до невизначеності освітнього персоналу: зв'язок із типами і силою організаційної культури. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. 1, вип. 50. С. 24–32. URL: <https://appspsychology.org.ua/data/jrn/v1/i50/6.pdf>
11. Кухарук О. Теорія соціальної ідентичності та прогнозування соціальної поведінки: основні підходи. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2021. № 48 (51). С. 16–23. DOI: [https://doi.org/10.33120/sssppj.vi48\(51\).235](https://doi.org/10.33120/sssppj.vi48(51).235)
12. Лазарович М. В. Теоретичні засади політико-правового забезпечення прав національних меншин. *Актуальні проблеми політики*. 2015. Вип. 54. С. 30–41. URL: <http://hdl.handle.net/11300/997>
13. Лампека Ю., Борщ К. Ставлення молодих людей до сексуальних меншин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Педагогіка. Соціальна робота*. 2014. Вип. 32. С. 108–111. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/42c70530-f2e6-463b-ba03-fb19e77df61c>
14. Ляпіна Л. А. Класифікація основних характеристик етнічних меншин сучасної України. *Наукові записки НаУКМА. Політичні науки*. 2001. Т. 19. С. 51–55. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/bitstreams/30a45a26-65ba-4446-b946-cd600363332e/download>
15. Маргулов А., Мороз Т. Соціально-економічна інтеграція у міське середовище єврейської громади м. Катеринослав у XIX – на початку XX ст.

Молодий вчений. 2019. № 2 (66). С. 398–402. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-2-66-87>

16. Немеш В. І. Емоційна трансформація підліткового віку. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Психологія*. 2021. Вип. 3. С. 93–95. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2021.3.18>

17. Норенко І. Мультикультурна і соціальна толерантність психолога. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2023. № 4 (10). С. 338–349. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4\(10\)-338-349](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2023-4(10)-338-349)

18. Павленко В. М., Мельничук М. М. Психологія толерантності особистості: на матеріалі дослідження студентів : монографія / авт. післямови В. Ф. Моргун ; Полтав. нац. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка, каф. психології. Полтава : ФОП Мирон І. А., 2014. 244 с. URL: <https://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/6564/1/Melnichuk.pdf>

19. Папуча М. В. Культурно-історична теорія Л. С. Виготського про психологічний розвиток людини. *Габітус*. 2022. Вип. 43. С. 56–60. DOI: <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2022.43.9>

20. Підтримка стигматизовуваних меншин: соціально-психологічні технології : практичний посібник / Л. М. Коробка, В. О. Васютинський, В. Ю. Вінков та ін. ; за наук. ред. Л. М. Коробки ; НАПН України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2022. 178 с. URL: https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/psm_spt-2022.pdf

21. Психологія (модуль «Вікова психологія») : навч.-метод. посіб. / уклад.: І. Остополець, О. Прокоф'єва. Запоріжжя : Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2024. 168 с. URL: <https://eprints.mdpu.org.ua/id/eprint/14361/>

22. Семенів Н. М. Дослідження етнічної толерантності в студентському середовищі. *Молодий вчений*. 2019. № 3 (67). С. 275–280. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-58>

23. Семенів Н. М. Соціальна толерантність як аспект становлення та розвитку професійних якостей особистості. *Молодий вчений*. 2019. № 10 (74), ч. 2. С. 470–476. URL: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2019/10/99.pdf>
24. Словник української мови : у 20 т. Т. 8 : Л – Мішурний / наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ : Наукова думка, 2017. 992 с. URL: <https://archive.org/details/8sum20>
25. Терещенко К. В. Толерантність освітнього персоналу та її зв'язок з організаційною культурою закладів освіти в умовах соціальної напруженості. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. 1, вип. 47. С. 38–43. URL: <https://www.apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i47/9.pdf>
26. Терещенко К. В. Толерантність особистості: міждисциплінарний підхід. *Актуальні проблеми психології*. 2019. Т. 1, вип. 52. С. 123–126. URL: <https://apppsychology.org.ua/data/jrn/v1/i52/22.pdf>
27. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
28. Ткалич М., Гречаник М. Психологічні особливості прив'язаності гомосексуалів та лесбійок. *Психологічний часопис*. 2025. Т. 11, № 1. С. 34–44. DOI: <https://doi.org/10.31108/1.2025.11.1.3>
29. Чайка Г. В. Толерантність до невизначеності як особистісний ресурс: огляд найсучасніших досліджень. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія*. 2025. Т. 36 (75), № 3. С. 49–54. DOI: <https://doi.org/10.32782/2709-3093/2025.3/08>
30. Шамне А. В., Прахова С. А. Психологія фрустраційних станів та реакцій підлітків: теорії, проблеми, діагностика : монографія. Київ : НУБіП України, 2018. 278 с. URL: <https://elibrary.kdpu.edu.ua/handle/0564/2515>
31. Яланська С. П. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі. *Психологія особистості*. 2016. № 1 (7). С. 100–108. DOI: <https://doi.org/10.15330/ps.7.1.100-108>
32. Abrams D., Hogg M. A. Comments on the motivational status of self-esteem in social identity and intergroup discrimination. *European Journal of Social*

Psychology. 1988. Vol. 18, issue 4. P. 317–334. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420180403>

33. Allport G. W. *The Nature of Prejudice*. Cambridge, Mass. : Addison-Wesley, 1954. URL: <https://archive.org/details/natureofprejudic00allprich>

34. American Psychological Association. Minority group. APA Dictionary of Psychology : website. URL: <https://dictionary.apa.org/minority-group>

35. Baltes P. B., Reese H. W., Lipsitt L. P. Life-span developmental psychology. *Annual Review of Psychology*. 1980. Vol. 31. P. 65–110. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.31.020180.000433>

36. Bandura A. Self-efficacy: Toward a unifying theory of behavioral change. *Psychological Review*. 1977. Vol. 84, issue 2. P. 191–215. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.84.2.191>

37. Differentiation between Social Groups: Studies in the Social Psychology of Intergroup Relations / ed. H. Tajfel. London : Academic Press, 1978. URL: https://openlibrary.org/works/OL6339458W/Differentiation_Between_Social_Groups

38. Drury J., Reicher S. Collective action and psychological change: the emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*. 2000. Vol. 39, issue 4. P. 579–604. DOI: <https://doi.org/10.1348/014466600164642>

39. Duck J. M., Hogg M. A., Terry D. J. Social identity and perceptions of media persuasion: are we always less influenced than others? *Journal of Applied Social Psychology*. 1999. Vol. 29, issue 9. P. 1879–1899. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.1999.tb00156.x>

40. Greenberg B. S., Atkin C. Learning about minorities from television: a research agenda. *Television and the Socialization of the Minority Child* / eds. G. Berry, C. Mitchell-Kernan. New York : Academic Press, 1982. P. 251–264.

41. Greenberg B. S., Mastro D., Brand J. E. Minorities and the mass media: television into the 21st century. *Media Effects: Advances in Theory and Research* /

eds. J. Bryant, D. Zillmann. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 2002. P. 333–351. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781410602428-17>

42. Harwood J. Age identification, social identity gratifications, and television viewing. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 1999. Vol. 43, issue 1. P. 123–136. DOI: <https://doi.org/10.1080/08838159909364479>

43. Harwood J. Viewing age: lifespan identity and television viewing choices. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*. 1997. Vol. 41, issue 2. P. 203–213. DOI: <https://doi.org/10.1080/08838159709364401>

44. Harwood J., Roy A. Social identity theory and mass communication research. *Intergroup Communication: Multiple Perspectives* / eds. J. Harwood, H. Giles. New York : Peter Lang, 2005. P. 189–211.

45. Haslam S. A. Making good theory practical: five lessons for an Applied Social Identity Approach to challenges of organizational, health, and clinical psychology. *British Journal of Social Psychology*. 2014. Vol. 53, issue 1. P. 1–20. DOI: <https://doi.org/10.1111/bjso.12061>

46. Hogg M. A., Abrams D. Social Identifications: A Social Psychology of Intergroup Relations and Group Processes. London : Routledge, 1988. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203135457>

47. Hogg M. A., Abrams D. Social motivation, self-esteem and social identity. *Social Identity Theory: Constructive and Critical Advances* / eds. D. Abrams, M. A. Hogg. London : Harvester Wheatsheaf, 1990. P. 28–47.

48. Hughto J. M. W., Reisner S. L., Pachankis J. E. Transgender stigma and health: a critical review of stigma determinants, mechanisms, and interventions. *Social Science & Medicine*. 2015. Vol. 147. P. 222–231. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2015.11.010>

49. Kiesler S., Siegel J., McGuire T. W. Social psychological aspects of computer-mediated communication. *American Psychologist*. 1984. Vol. 39, issue 10. P. 1123–1134. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.39.10.1123>

50. Knobloch S., Callison C., Chen L., Fritzsche A., Zillmann D. Children's sex-stereotyped self-socialization through selective exposure to

entertainment fare. *Journal of Communication*. 2005. Vol. 55, issue 1. P. 122–138. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.2005.tb02662.x>

51. Kovalenko O., Spivak L. Psychological well-being of elderly people: the social factors. *Social Welfare: Interdisciplinary Approach*. 2018. Vol. 8, issue 1. P. 163–176. DOI: <https://doi.org/10.21277/sw.v1i8.323>

52. Mastro D. E. A social identity approach to understanding the impact of television messages. *Communication Monographs*. 2003. Vol. 70, issue 2. P. 98–113. DOI: <https://doi.org/10.1080/0363775032000133764>

53. Morton T. A., Duck J. M. Social identity and media dependency in the gay community: the prediction of safe sex attitudes. *Communication Research*. 2000. Vol. 27, issue 4. P. 438–460. DOI: <https://doi.org/10.1177/009365000027004002>

54. National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. Understanding the Well-Being of LGBTQI+ Populations. Washington, DC : The National Academies Press, 2020. DOI: <https://doi.org/10.17226/25877>

55. Oakes P. J. The categorization process: cognition and the group in the social psychology of stereotyping. *Social Groups and Identities: Developing the Legacy of Henri Tajfel* / ed. W. P. Robinson. Oxford : Butterworth-Heinemann, 1996. P. 95–120.

56. Oakes P. J. The salience of social categories. *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory* / ed. J. C. Turner. Oxford : Basil Blackwell, 1987. P. 117–141.

57. Oakes P. J., Haslam S. A., Turner J. C. *Stereotyping and Social Reality*. Oxford : Blackwell, 1994. 255 p.

58. Pettigrew T. F., Tropp L. R. A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2006. Vol. 90, № 5. P. 751–783. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>

59. Reicher S. D., Spears R., Postmes T. A social identity model of deindividuation phenomena. *European Review of Social Psychology* / eds. W.

Stroebe, M. Hewstone. Chichester : Wiley, 1995. Vol. 6. P. 161–198. DOI: <https://doi.org/10.1080/14792779443000049>

60. Reid S. A., Giles H., Abrams J. R. A social identity model of media usage and effects. *Zeitschrift für Medienpsychologie*. 2004. Vol. 16, issue 1. P. 17–25. DOI: <https://doi.org/10.1026/1617-6383.16.1.17>

61. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. Boston : Houghton Mifflin, 1961. 420 p. URL: <https://archive.org/details/onbecomingperson00roge>

62. Sherif M., Harvey O. J., White B. J., Hood W. R., Sherif C. W. Intergroup Conflict and Cooperation: The Robbers Cave Experiment. Norman : University Book Exchange, 1961. 212 p. URL: <https://archive.org/details/intergroupconfli00univ>

63. Spears R., Lea M. Panacea or panopticon? The hidden power in computer-mediated communication. *Communication Research*. 1994. Vol. 21, issue 4. P. 427–459. DOI: <https://doi.org/10.1177/009365094021004001>

64. Spears R., Lea M., Lee S. De-individuation and group polarization in computer-mediated communication. *British Journal of Social Psychology*. 1990. Vol. 29, issue 2. P. 121–134. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.2044-8309.1990.tb00893.x>

65. Tajfel H. Cognitive aspects of prejudice. *Journal of Social Issues*. 1969. Vol. 25, issue 4. P. 79–97. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.1969.tb00620.x>

66. Tajfel H. Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology. Cambridge : Cambridge University Press, 1981. 369 p. URL: <https://archive.org/details/humangroupssocia0000tajf>

67. Tajfel H., Turner J. C. An integrative theory of intergroup conflict. *The Social Psychology of Intergroup Relations* / eds. W. G. Austin, S. Worchel. Monterey, CA : Brooks/Cole, 1979. P. 33–47. URL: <https://alnap.cdn.ngo/media/documents/tajfel-turner-1979-compressed.pdf>

68. Turner J. C. Toward a cognitive redefinition of the social group. *Social Identity and Intergroup Relations* / ed. H. Tajfel. Cambridge : Cambridge University Press, 1982. P. 15–40.
69. Turner J. C., Brown R. J., Tajfel H. Social comparison and group interest in in-group favouritism. *European Journal of Social Psychology*. 1979. Vol. 9, issue 2. P. 187–204. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2420090207>
70. Turner J. C., Hogg M. A., Oakes P. J., Reicher S. D., Wetherell M. S. *Rediscovering the Social Group: A Self-Categorization Theory*. Oxford : Basil Blackwell, 1987.
71. Turner J. C., Onorato R. S. Social identity, personality, and the self-concept: a self-categorization perspective. *The Psychology of the Social Self* / eds. T. R. Tyler, R. M. Kramer, O. P. John. Mahwah, NJ : Lawrence Erlbaum Associates, 1999. P. 11–46.
72. UNESCO. Declaration of Principles on Tolerance. Paris, 1995. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000151830>
73. Verkuyten M. *The Social Psychology of Tolerance*. London : Routledge, 2022. 264 p. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003335030>
74. Verkuyten M., Yogeeswaran K. The social psychology of intergroup toleration: a roadmap for theory and research. *Personality and Social Psychology Review*. 2017. Vol. 21, № 1. P. 72–96. DOI: <https://doi.org/10.1177/1088868316640974>
75. Verkuyten M., Yogeeswaran K., Adelman L. The social psychology of intergroup tolerance and intolerance. *European Review of Social Psychology*. 2023. Vol. 34, № 1. P. 1–43. DOI: <https://doi.org/10.1080/10463283.2022.2091326>
76. Verkuyten M., Yogeeswaran K., Adelman L. Toleration and prejudice-reduction: two ways of improving intergroup relations. *European Journal of Social Psychology*. 2020. Vol. 50, № 2. P. 239–255. DOI: <https://doi.org/10.1002/ejsp.2624>

77. Vogt W. P. Tolerance & Education: Learning to Live with Diversity and Difference. Thousand Oaks : SAGE Publications, 1997. 289 p. URL: https://archive.org/details/toleranceeducati0000vogt_e0k2

ДОДАТОК А

Результати методики «Індекс толерантності» (група підлітків)

№	Етнічна толерантність	Соціальна толерантність	Толерантність як риса особистості
1	39	26	23
2	31	31	26
3	22	20	7
4	28	25	20
5	25	25	20
6	31	30	29
7	28	23	23
8	34	42	23
9	35	36	31
10	25	33	29
11	36	35	30
12	28	27	26
13	27	32	38
14	29	34	24
15	20	27	31
16	31	31	32
17	32	29	32

ДОДАТОК Б

Результати методики «Індекс толерантності» (група дорослих)

№	Етнічна толерантність	Соціальна толерантність	Толерантність як риса особистості
1	32	36	33
2	38	38	42
3	35	27	27
4	39	40	36
5	36	38	31
6	29	30	35
7	35	34	29
8	33	30	32
9	34	32	37
10	28	27	32
11	33	41	31
12	33	28	32
13	38	40	36
14	35	35	34
15	33	36	34
16	17	29	20
17	25	41	26

ДОДАТОК В

*Результати методики «діагностика загальної комунікативної
толерантності»*

№	Підлітки	Дорослі
1	70	27
2	33	11
3	93	55
4	64	21
5	81	32
6	43	36
7	47	30
8	40	18
9	35	17
10	28	43
11	27	41
12	53	42
13	43	38
14	50	23
15	31	27
16	31	69
17	34	58

ДОДАТОК Г

Результати методики вивчення цінностей особистості за Ш.

Шварцем (підлітки)

№	Конформність	Традиції	Доброта	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
1	4,5	2,6	4,4	5,375	5,4	6,666666667	7	6,75	7	4
2	5,5	2,4	5,2	4,375	3,8	6,333333333	4	4,75	3,75	5,2
3	0,75	1	3	2,125	4	4	5	3,25	5,75	2
4	3,25	2	5,8	5,25	5,2	5,666666667	6,3333333	7	6,5	5
5	5,25	5,2	5	4,875	4,6	4,333333333	6,3333333	5,5	4	5,4
6	4	4,6	6	5,5	6	4,333333333	6	5,25	3	5,6
7	2,5	2,8	2,4	3	4,8	3,666666667	6	5,75	5,25	3,4
8	3	2,2	5	4,875	5,2	5	4,6666667	3,75	2,25	5,2
9	5,5	4	5,8	4,875	5,2	5,666666667	6,6666667	5,5	4	5,8
10	2,75	3,8	3,6	4,5	4	4,666666667	4	4,75	3,25	4,4
11	6,25	5,8	6,8	6,625	6	4,333333333	7	5	3	6,2
12	4,75	2,6	4,4	4	4,2	4	6,6666667	5	5	5
13	5,5	4,4	5,8	6	5,4	5,666666667	5	6	3,75	6,4
14	4,25	3,2	4,6	5,75	4,4	0,666666667	6,3333333	3,5	3,75	5,8
15	5,75	5,4	5,8	5,75	5,4	4	5,3333333	5,5	4	6,2
16	4,25	4,2	5,6	5,375	4,6	3,666666667	6,6666667	5,75	3,75	6,4
17	2	2,8	4,2	4	2,6	1,666666667	3	3,5	0,5	3,2

ДОДАТОК Д

Результати методики вивчення цінностей особистості за Ш.

Шварцем (дорослі)

№	Конформність	Традиції	Доброга	Універсализм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
1	2	3,2	4,4	3,75	4,4	4,6666667	4,666667	4	2	4,6
2	2,25	1,2	4,4	4,5	4	3	4,3333333	2,75	0,25	4,6
3	2	1,2	2,8	3,75	4,6	4,33333333	4,666667	4,75	5	2,8
4	2,5	3,6	5	4,25	4,8	1,33333333	1,666667	6,25	3,5	4
5	2,5	3,2	4,4	4,375	3	3,6666667	3,3333333	4	2,75	5,2
6	5,25	5,2	5,6	5,125	5,6	4,33333333	4,666667	5,5	4,5	6,2
7	2,25	4,2	5	5	5	4,6666667	6	5	5	4,8
8	5,25	4,2	5	5,875	4,2	3,6666667	5,666667	5,75	3,5	5,8
9	3,75	2,8	5,6	6	4,2	3,33333333	3,3333333	6,25	5	5,6
10	3,5	1,8	6	4,375	4,8	5,6666667	6	4,5	3,25	2,6
11	3,5	4,2	5,6	3,75	3,8	2,6666667	2,666667	3,75	-0,5	4,8
12	4	3,6	4,2	3,5	4,4	4,33333333	5,666667	5,25	4,5	4,8
13	2	2,2	5,2	4,125	3	2	-1	3	2	2,8
14	6,5	6	6,4	6,25	6	6,33333333	7	5,75	5,75	6,2
15	4,5	4,4	4,8	5	4,6	2,33333333	5,3333333	5	4	5,8
16	4,75	4,2	4,8	3,375	4,6	0,33333333	5,3333333	4,75	5	4,6
17	5,75	5,8	5,6	5,625	5,8	5,33333333	6,666667	6,5	5,75	5,6

ДОДАТОК Е

**Результати методики «Профіль особистості» за Ш. Шварцем
(підлітки)**

№	Конформність	Традиції	Доброга	Універсальність	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
1	0,25	- 0,75	2	2,5	4	3	4	3,75	2,333333	0,8
2	1,5	1,5	2,75	1,833333333	3	3,6666667	3	3,25	1	1,8
3	0,75	-0,5	0	- 0,166666667	2,75	3	3	2,25	3,6666667	0,8
4	0,75	0	2,75	2,666666667	3	3	3,333333	4	3,333333	1,6
5	2,25	0,5	1,5	1,333333333	1,5	3	3	1,75	2	2,6
6	0,25	0,5	1,75	2	1,75	1,6666667	2,6666667	1,25	0,6666667	0,8
7	0,25	- 0,75	0,5	1,333333333	2,25	2,3333333	3	2,75	3	1,8
8	0,5	1,25	2,5	2,666666667	1,75	2,6666667	3,333333	2,25	1	1,2
9	1,25	1	1,75	2,666666667	2,25	2,3333333	3	1,75	0,6666667	2,8
10	2	0,75	2	2,5	2,75	3,3333333	2,333333	3	1,333333	1,4
11	2	1,25	3	3	3,5	3,3333333	3	1,75	1,6666667	3,2
12	1	1	1,75	1,666666667	1,75	2	3,6666667	4	2,333333	1,4
13	2,5	2,25	3,75	3,5	3	2,6666667	2,6666667	2,5	-0,6666667	2,8
14	2,5	0,75	2,75	3,166666667	1,25	1,3333333	2,6666667	2	1	3,2
15	1	0,5	1,5	1,5	1	1	1,6666667	0,25	0,6666667	0,8
16	0,75	0	2	2,166666667	1,75	1,6666667	2,333333	2,25	0,6666667	1,8
17	1	- 0,25	2,25	2,5	2,25	1	1,333333	1,75	0,333333	1,4

ДОДАТОК Ж

**Результати методики «Профіль особистості» за Ш. Шварцем
(дорослі)**

№	Конформність	Традиції	Доброга	Універсалізм	Самостійність	Стимуляція	Гедонізм	Досягнення	Влада	Безпека
1	1	- 0,25	1,75	2,333333333	3	2,3333333	2,3333333	1,25	1,6666667	1,8
2	0	0	2,25	2,5	2,5	1,6666667	2,6666667	3	-0,33333	-0,2
3	1	0,25	1	2,333333333	2,25	2	2,6666667	3,25	2,3333333	1,6
4	2,25	0,75	1,75	2,5	2,5	2	1	2,75	1,6666667	1,8
5	1	0,75	2,5	2	2,5	0	1,3333333	3	3	1,8
6	1,25	0,75	1,75	2	3	2,3333333	2	2	1,3333333	2,6
7	0,5	0,25	1,75	1,333333333	3	1,6666667	3,6666667	3	1,6666667	1,8
8	0,5	0	1,25	2,333333333	1,25	0,3333333	0,3333333	0	0	1
9	0,5	1	2,25	3,333333333	2,5	1,3333333	2	2	2	2
10	1,75	0	3,25	1,5	2,25	3	3,3333333	3,5	1,3333333	1,8
11	1,75	0,5	2	2,333333333	2,25	2,6666667	1	0,25	0	2,2
12	1,75	0	2,25	1,666666667	3,25	2,6666667	3	3	1,3333333	2,6
13	1,25	0	2,25	3	1,75	2	0,6666667	2	1	0,6
14	1,5	2	3	2,666666667	2,5	2,6666667	3	2,75	2	2,2
15	1	1,5	1,5	2	1,25	1,3333333	1,3333333	1	1	2,4
16	1	0,5	2	0,666666667	2,5	1,3333333	2,6666667	3,25	2,6666667	2,2
17	3,25	1,25	1,75	2,166666667	1	3	3	2,5	3	2,8